

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

DIPLOMSKO DELO

NASTANEK ZAHODNOEVROPSKEGA
KAPITALIZMA

Ljubljana, oktober 2003

MIRIAM MIKEC

IZJAVA

Študentka Miriam Mikec izjavljam, da sem avtorica tega diplomskega dela, ki sem ga napisala pod mentorstvom prof. dr. Zarjana Fabjančiča, in dovolim objavo diplomskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

V Ljubljani, dne 30. 10. 2003

Podpis:

KAZALO

1. UVOD	1
2. ČAS REFORMACIJE V EVROPI - OBDOBJE HUMANIZMA IN RENESANSE	3
2.1 REFORMACIJA	3
2.1.1 MEŠČANSKA SMER REFORMACIJE	5
2.1.1.1 MARTIN LUTHER IN RAZVOJ NEMŠKE REFORMACIJE	5
2.1.1.2 ZWINGLI IN CALVIN – REFORMACIJA V ŠVICI	6
2.1.1.3 HUGENOTI V FRANCIJI	7
2.1.2 PLEBEJSKA SMER REFORMACIJE	8
2.1.3 VLADARSKA SMER REFORMACIJE V ANGLIJI	8
2.2 RENESANSA IN HUMANIZEM	9
3. PURITANSTVO JE KAPITALIZEM	11
3.1 TEZA MAXA WEBRA	11
3.1.1 KRITIKE WEBROVE TEZE	12
3.2 ANGLIJA IN RAZVOJ KAPITALIZMA	13
3.2.1 PURITANIZEM	13
3.2.2 NOSILCI PURITANIZMA	14
3.2.3 RAZVOJ PURITANIZMA	15
3.3 UPRAVIČENOST WEBROVIH KRITIK	19
4. KAPITALIZEM JE RAZUM	20
4.1 WERNER SOMBART IN DVOSTAVNO KNJIGOVODSTVO	20
4.2 KRITIKA SOMBARTOVE TEZE	21
4.2.1 IZVOR NEKATERIH MENJALNIH ORODIJ IZVEN ZAHODNE EVROPE	22
4.2.2 VLOGA ISLAMA	23
4.3 MAX WEBER – WERNER SOMBART: IZVOR KAPITALIZMA	23
5. KAPITALIZEM. POSLEDICA GEOGRAFSKIH ODKRITIJ?	24
5.1 RENESANČNA GOSPODARSKA SREDIŠČA SEVERA	24
5.1.1 ANTWERPEN – PRESTOLNICA SVETA USTVARJENA OD ZUNAJ	25
5.1.1.1 PRVI RAZCVET IN PRVO RAZOČARANJE	26
5.1.1.2 DRUGI ANTWERPENSKI ZAGON	26
5.1.1.1.1 TRGOVANJE V ANTWERPNU	27
5.1.2 ZDRUŽENE PROVINCE	28
5.1.2.1 AMSTERDAM	29
5.1.2.1.1 POGLAVITNI VZROKI RAZCVETA AMSTERDAMA	29
5.1.2.1.2 TRGOVSKI POSTOPKI IN NAVADE V AMSTERDAMU	32
5.1.2.1.2.1 POSREDNIŠTVO IN KREDITIRANJE	32
5.1.2.1.2.2 RAZVOJ FINANC	33
5.1.2.1.3 SVET ZUNAJ AMSTERDAMA	34
5.1.2.1.3.1 OKOLI BALTIKA	34
5.1.2.1.3.1.1 ŠVEDSKA	35
5.1.2.1.3.1.2 FINSKA	37
5.1.2.1.3.1.3 POLJSKA	37

5.1.2.1.3.2 FRANCIJA PROTI HOLANDIJI	38
5.1.2.1.3.3 ANGLIJA IN HOLANDIJA	41
5.1.2.1.4 NIZOZEMSKA OSVAJANJA	42
 6. SKLEP	 46
 7. LITERATURA	 48
 8. VIRI	 50

1. UVOD

Razvoj modernega kapitalizma v obliki, kot ga poznamo danes, je povezan s številnimi preteklimi obdobji in gibanji, človeško naravo ter zgodovinskimi dejavniki.

V diplomskem delu najprej omenjam obdobje renesanse, ki je s svojimi idejami ponovno začela obravnavati človeka kot središče sveta in poudarjati pomen njegove individualnosti in razumskosti. Obdobje je rodilo gibanje humanizma, katerega nosilci so bili izobraženci, ki so kritično obravnavali tedanjo družbo, ter reformacijo, ki je pomenila množično gibanje in pojav protestantizma. V nadaljevanju opišem različne pojavne oblike protestantizma v Evropi.

V naslednjih treh poglavjih se osredotočim na tri različne dejavnike, na njihovo medsebojno povezanost in kompleksnost, ki naj bi oblikovali kapitalizem, kakršnega poznamo tudi danes. Dejavnike poskušam kritično analizirati. Dejstva se nanašajo na avtorje, navedene v literaturi, in citiranje vseh bi oviralo tekoče branje in razumevanje vsebine.

V svojem delu »Protestantska etika in duh kapitalizma« nemški sociolog Max Weber trdi, da je protestantizem odločilno vplival na razvoj kapitalizma na Zahodu v 16. in 17. stoletju. Zanj naj bi bila značilna sistematična akumulacija kapitala in reinvestiranje dobička, kar je v nasprotju z neracionalnim prilaščanjem bogastva za lastne potrebe, tedaj sporni razvadi Rimokatoliške cerkve. Vzrok, ki je pomenil odmik od tradicionalnega načina življenja, Weber najde v protestantski etiki, ki predstavlja samodisciplino ter racionalno predajanje delu. Avtor izpostavi puritanizem, protestantizem v Angliji, ki naj bi predstavljal očeta modernega kapitalizma Zahoda.

V nadaljevanju izpostavim kritike Webrove teze, ki se ne strinjajo z vzročno-posledičnim nastankom kapitalizma. Religijske spremembe in razvoj kapitalizma naj bi po mnenju mnogih potekale paralelno, poleg tega pa naj bi na razvoj ekonomskih odnosov vplivali še drugi, nereligiozni dejavniki. S preučevanjem razvoja puritanizma se kritike Webrove teorije tudi potrdijo.

Razum je naslednji dejavnik v razvoju kapitalizma, ki ga zastopa nemški ekonomist Werner Sombart. Enak je duhu kapitalizma, svojstven zahodnoevropskemu človeku, udejanji pa se preko orodij menjave. Sombart postavi na ključno mesto dvostavno knjigovodstvo, ki je edino učinkovito sredstvo poslovanja. Izkaže se, da so srednjeveška mesta tudi pred tem učinkovito poslovala ter da se omenjeno orodje ni uporabljalo povsod. Velik pomen za gospodarski razcvet Zahoda je imel Daljni vzhod z islamom, po katerem so Evropejci preko trgovine povzeli večino orodij menjave.

V nalogi sem omenila še tretji, naključni dejavnik razvoja kapitalizma, ki ga je izpostavil francoski zgodovinar Fernand Braudel (1902-1985). Gre za geografska odkritja 15. stoletja.

Posledica le-teh je prenos trgovskega središča iz Benetk, se pravi z Juga na Sever, v protestantske, kapitalizmu in njegovemu duhu bolj naklonjene dežele. Izpostavila sem dve mesti, ki sta vladali gospodarstvu na Severu v 16. in 17. stoletju, in sicer Antwerpen in Amsterdam. Obe mesti sta (vsako v svojem času) postali pomembni gospodarski središči, kjer sta se pretakala blago in denar, v družbi pa se je vedno bolj povečala razlika med bogatimi in revnimi. Osredotočila sem se predvsem na Amsterdam in na vzroke njegovega razvoja in razcveta. Njegova verska strpnost je Nizozemski gospodarsko koristila, medtem ko so druge države zaradi svoje verske gorečnosti izgubljale dragoceno delovno silo, znanje in kapital. Z Amsterdamom, svetovno tržno prestolnico, je Sever dolgo časa vladal ne samo Jugu pač pa tudi celotnemu svetu.

2. ČAS REFORMACIJE V EVROPI - OBDOBJE HUMANIZMA IN RENESANSE

2.1 REFORMACIJA

Okoli leta 1560 so Evropo sestavljale naslednje dežele: na jugu špansko kraljestvo, portugalsko kraljestvo, ki je bilo od leta 1580 do leta 1640 pod španskim, in italijanske dežele: papeška država, Beneška republika, neapeljsko kraljestvo, sicilsko kraljestvo, sardinsko kraljestvo. Na območju zahodne in srednje Evrope je bilo angleško in škotsko kraljestvo, francosko kraljestvo in razdrobljeno Sveto rimsko cesarstvo s savojsko vojvodino, Švicarsko konfederacijo, Tirolsko, Bavarsko, Šlezijo, češkim kraljestvom, grofijo Moravsko, nadvojvodino Avstrijo in Nizozemsko. Leta 1579 se je del nizozemskih provinc odcepil, razglasil neodvisnost in se preoblikoval v republiko Združene province. Sever so sestavljala tri kraljestva: Norveško, Švedsko in Dansko. Na vzhodu je bilo poljsko kraljestvo, velika vojvodina Litva, ogrsko kraljestvo, kneževina Transilvanija, Moldavija in Vlaška. Turški imperij je segal vse do ogrskega kraljestva in pokrival ozemlja Srbije, Črne gore, Bosne, Bolgarije, Romunije in Grčije.

Slika 1: Evropa v 16. stoletju

Vir: Wright, 1985, str. 350.

Prebivalci zahodnega sveta so bili v glavnem pripadniki Katoliške cerkve, razen Judov in španskih muslimanov. Papeži so bili priznani poglavarji Katoliške cerkve in so se kot vladarji cerkvene države obdajali z dvornim sijajem, se ukvarjali z lovom, prirejali turnirje, zbirali umetnine in podpirali najboljše umetnike. Ker za vse večje razkošje redni dohodki cerkve niso zadostovali, so uvedli nove vire: npr. prodajo cerkvenih položajev (simonija), nepotizem, prodajo odpustkov za grehe. Ko je papež razpisal velik odpustek zaradi gradnje sv. Petra v Rimu, je obljubil, da se ljudje s plačilom lahko rešijo pred večnim ognjem pekla. Od grehov, storjenih v življenju, je bilo mogoče odkupiti že celo umrle. Kesanje je sedaj zamenjalo odkup grehov z denarnim plačilom. Francija in Španija sta se že prej cerkveno osamosvojili in oblikovali nacionalno cerkev, zato je glavno breme novih papeževih dohodkov nosilo Sveto rimsko cesarstvo.

Razuzdano življenje ne samo cerkvenih dostojanstvenikov, ampak tudi duhovščine je bilo v očitnem nasprotju s krščansko moralo in naukom. Zato se je višja duhovščina vse bolj oddaljevala od preprostih ljudi in od nižje duhovščine, ki je bila pogosto pomanjkljivo izobrazena in se je posvečala predvsem skrbi za lastno preživetje.

V takih razmerah je menih in profesor teologije Martin Luther leta 1517 v 95 tezah v Wittenbergu razložil svoj protest proti prodaji odpustkov in zahteval o tem razpravo. Njegov nastop je razvnel razpravo v učenih teoloških krogih. Ko je odklonil papežovo povabilo naj se pride v Rim opravičiti, mu je papež zagrozil z izobčenjem iz Cerkve. Luther se je izobčil sam. Nato je natisnil prve spise, v katerih je dokončno zavrnil cerkveno tradicijo in zahteval obnovo krščanstva, kakor ga uči evangelij, ki naj bi postal edina podlaga vere, ter prevedel biblijo v nemški jezik, kajti dotlej je bil njen tekst le v latinščini in nerazumljiv preprostemu prebivalstvu. Luteranstvo se je po vsej Nemčiji vse bolj širilo, kljub poskusom zatiranja cesarja Karla V. Luthrovi privrženci so iz cerkva odstranjevali svete slike, menihi so zapuščali samostane in začeli živeti kot laiki. Novo vero so širili s pridigami in pesmimi. Na državnem zboru v kraju Speyer je leta 1530 večina mest sprejela sklep o prepovedi luteranstva, proti kateremu je protestiralo le šest knezov in 14 mest, odtlej so Luthrove privržence imenovali protestante. Zahteve so bile:

- zahteva po nepriznavanju papeža;
- zahteva po neposrednem stiku med verniki in bogom: proti celibatu, proti spovedi, proti čaščenju svetnikov, za odpravo samostanov;
- zahteva za opravljanje bogoslužja v ljudskem jeziku: zato je potrebno prevesti biblijo;
- zahteva proti izkoriščanju preprostih ljudi, na račun katerih se katoliška Cerkev bogati: proti prodaji odpustkov, proti gradnji bogatih katoliških cerkva.

Verski boj se je za nekaj časa končal na državnem zboru v Augsburgu leta 1555. Z Augsburškim verskim mirom je nemški cesar Karel V. priznal enakopravnost protestantov s katoličani, med drugim so sklenili tudi: enakopravnost obeh ver, podložniki naj sprejmejo vero svojih knezov po načelu "čigar vlada, tega vera", pripadniki drugih veroizpovedi se

lahko odselijo, cerkvene posesti, ki so si jih protestantje prisvojili, lahko ostanejo v njihovi lasti.

Tako se je v 16. stoletju oblikovalo in kasneje v 17. stoletju nadaljevalo novo versko in hkrati družbenopolitično gibanje, s skupnim nazivom reformacija, ki je pretreslo celotno evropsko družbo. V okviru gibanja za cerkveno preureditev so hoteli posamezni družbeni razredi reorganizirati družbene in politične odnose, in s tem nasprotovati blišču in slavi katoliške Cerkve s papežem na čelu. Reformacija je potekala v različnih smereh.

2.1.1 MEŠČANSKA SMER REFORMACIJE

2.1.1.1 MARTIN LUTHER IN RAZVOJ NEMŠKE REFORMACIJE

Za začetek reformacije v Nemčiji, ki je sprožil v katoliški Evropi versko razcepljanje in nastajanje samostojnih veroizpovedi poleg rimskokatoliške vere velja leto 1517, ko je Martin Luther objavil svojih 95 tez. Kjub izobčenju Luthra se je v Svetem rimskem cesarstvu nauk hitro širil. Najprej ga je podprlo množično ljudsko gibanje, ki je proticerkveno naravnost dostikrat povezovalo z gospodarskimi in družbenimi zahtevami. Tako imenovani preprosti človek je bil temelj reformatorskega gibanja: od čiste, le na Svetem pismu temelječe vere in nauka si je obetal novo, zares krščansko družbeno ureditev. V veliki nemški kmečki vojni leta 1525 v Thuringiji so se bojevali kmetje s sklicevanjem na evangelij in z blagoslovno podporo Thomasa Müntzerja¹ za odpravo tlake in podložništva, za odpravo vseh stanovskih razlik. Müntzer je verjel, da bodo ljudje izpolnili svoje poslanstvo na tem svetu in preobrazili družbo samo, če bodo sami okrili svojo "notranjo luč", dano od Stvarnika. Preobrazba, očiščenje družbe je bila po Müntzerju možna samo z revolucijo. Zato je večino svojega časa posvetil verskemu učenju kmetov, ki pa njegovega koncepta o prečiščeni družbi, brez zakonskih in socialnih razlik niso popolnoma razumeli niti sprejeli. Njegove ideje reformacije je obsodil tudi Martin Luther, saj se je Müntzer v svoji radikalnosti vedno bolj oddaljeval tudi od luteranstva in Biblije. Na koncu je Luther sam obsodil dejanje upornikov in pozval kneze naj upor zadušijo. Zlom kmečkega upora Müntzerju ni pomenil poraz njegovih idej o novi družbi. Razumel ga je kot božjo sodbo, saj ljudje še niso bili očiščeni in pripravljeni na drugačno življenje.

V naslednjem obdobju so reformacijo podpirali deželni gospodje na svojih gospostvenih območjih. S prevzemom nekdanjih cerkvenih posesti, z uvedbo deželnogospodarskega cerkvenega regimenta, ki je omogočal, da evangeličanske duhovnike postavljajo deželni gospodje, ki upravljajo cerkveno posest, so lahko evangeličanski knezi močno okrepili svoj položaj v razmerju do osrednje cesarske oblasti.

¹ Thomas Müntzer (1490-1525) umetnik in teolog po izobrazbi je bil vodilni, radikalni nemški reformator v času reformacije ter vodja kmečkega upora. Verjel je, da so preprosti ljudje vršilci božjega zakona in volje na zemlji. Po zlomu upora leta 1525 so ga zaprli, mučili in ubili.

Državna politika cesarja Karla V. je takšen razvoj podpirala. Karel V. se je sicer z dušo in telesom zapisal zamisli o vesoljnem cesarstvu po srednjeveškem vzoru, moral pa je, ker se je zapletel v vojne s Francijo in ter spopade z Rimom in ker ga je zaposlovala obramba pred osmansko nevarnostjo, prebiti večino časa zunaj nemškega cesarskega območja. Rešitev nemških vprašanj in težav je odlagal. Cesarjev poskus, da bi na augsburškem državnem zboru leta 1530 rešil versko enotnost, je spodletel; velik del cesarstva, med njim tudi Hessenska in volilna Saška, so postali med tem evangeličanski. Po tem, ko je priznal augsburški verski mir, so se morali podložniki ravnati po veroizpovedi svojega deželnega gospoda, priznani pa sta bili dve veroizpovedi: katoliška in luteranska. S tem sta bila enako trdno zapisana verski razkol cesarstva in okrepljeni položaj državnih stanov v razmerju do cesarjevega vladanja. Karel V. se je leta 1556 umaknil s prestola.

2.1.1.2 ZWINGLI IN CALVIN – REFORMACIJA V ŠVICI

Reformacija se ni omejevala le na Nemčijo, privrženca je našla po vsej Evropi. Močno reformacijsko gibanje se je uveljavilo po letu 1519 v Zürichu pod humanistično usmerjenim župnikom Ulrichom Zwinglijem. Njegov nauk se razlikuje od Luthrovega med drugim tudi po doslednejšem zavračanju katoliškega cerkvenega ceremoniala in obredja, predvsem pa v razlaganju obhajila: Zwingli je videl v njem le simbolično dejanje, spominsko večerjo, medtem ko je Luther po besedilu Nove zaveze videl v kruhu in vinu utelešenje Odrašenika. V mestih južne Nemčije in Švice so pod vodstvom njihovih reformatorjev nastale evangelijske občine. Meščani so prevzeli zamisel, naj bi "krščansko" mesto služilo Bogu na vseh področjih življenja, to je v cerkvenem in političnem delovanju.

Švica je imela pomembno vlogo v reformaciji tudi po Zwinglijevi smrti, leta 1531. V Ženevi se je uveljavila po letu 1536 nova protestanska usmeritev, kalvinizem. Francoz Jean Calvin je pobegnil leta 1534 v Švico, ker se je kot protestant v Franciji bal za svoje življenje. Po kratkem delovanju v Ženevi so ga zaradi skrajne strogosti njegove verske prakse izgnali iz mesta, vendar so ga že leta 1541 poklicali nazaj. Takrat je lahko začel uresničevati svoje verske nazore. Njegov cilj je bil, da bi ljudje v vsem živeli po Kristusovem nauku in da bi tudi gospodo podvrgel cerkvenemu nadzoru. Calvin je uvedel nadzor s strani cerkvenega sveta – prezbiterija (starešine in pridigarji) nad življenjem vseh vernikov, ki so morali redno prihajati v cerkev in skromno živeti, odpravil številne cerkvene praznike in uvedel skromno cerkev. Učil je, da je Bog posameznike že ob rojstvu določil za zveličanje ali pogubljenje (predestinacija). Ker naj bi ljudje po najboljših močeh služili Bogu, so vsi kalvinski verniki v svojih poklicih kazali "Bogu dopadljivo vztrajnost". Posojanje na kredit, bogatenje in izkriščanje mezdnih delavcev so imeli za prav tako zaslužno delo kot katerikoli drugo poklicno delo. Ženeva se je razvila v petdesetih letih 16. stoletja v vodilno središče protestantskega gibanja. Calvinizem je od tam zajel velik del zahodne Evrope: Francijo, Škotsko, Nizozemsko in dele vzhodne Evrope, Poljsko in Ogrsko.

2.1.1.3 HUGENOTI V FRANCII

Od sredine 16. stoletja je prodirala v Francijo reformacija v švicarski različici. Hugenoti, kakor so imenovali privrženec kalvinizma s popačenjem besede "Eidgenossen" (prisežniki, tj. Švicarji) so pripadali predvsem visokemu plemstvu. Na pariškem narodnem shodu leta 1559 so prvič izoblikovali svojo veroizpoved.

Francoska krona je hugenote v njihovem prizadevanju za priznanje veroizpovedi in državljanskih in političnih pravic zatirala in preganjala. S pokolom v Vassyju 24. avgusta leta 1562 se je začela prva od osmih hugenotskih vojn. Tujina, ki si je obetala koristi od oslabitve Francije je podpirala vojskujoči se strani. Anglija je bila na strani hugenotov, Španija pa je pomagala katoliški stranki. Hugenotom se je pridružil tudi precejšen del plemstva. Leta 1563 so jim dovolili opravljanje njihovih obredov na določenih krajih.

V šentjernejski noči, 24. avgusta leta 1572, so pomorili voditelje hugenotskega plemstva in njihove somišljenike, ki so se zbrali v Parizu ob poroki hugenota Henrika, kralja Navarre, z Margareto Valois, protestantsko kraljico. Valoisi so bili francoski kralji v letih 1574-1589. V šentjernejski noči je bilo ubitih 70.000 ljudi. Pomor francoskih hugenotov je ukazala Katarina Medičejska², mati Margarete Valoiske, poznane tudi kot kraljica Margot.

Ko je Henrik Navarrski postal zakonit dedič francoske krone, se je povezal francoski kralj Henrik III. s katoliško zvezo v Španiji, preklical vse pravice, ki so jih dovolili hugenotom in sprožil osmo hugenotsko vojno. Po umoru kralja Henrika III., leta 1589, zasede prestol Henrik Navarrski kot Henrik IV. Zaradi ohranitve narodne enotnosti Francije je sicer leta 1593 prestopil v katoliško vero, dovolil pa je versko svobodo hugenotom in jim podelil posebne pravice. Leta 1598 je francoski kralj izdal tako imenovani Nantski edikt. Z njim je prvič postavil temelj za strpno sožitje protestantov in katoličanov. Preganjanje drugače versko mislečih je pomenilo kršenje državnega zakona. Z ediktom dobijo protestanti enake državljanske pravice kot katoličani, pot do vseh položajev jim je prosta. Obsodbe zaradi verskih vzrokov so razveljavljene in črtane iz sodnih aktov, obsojence izpustijo. Kralj ustanovi pri vrhovnem sodišču ediktno sodišče, v Castresu, Grenoblu in Bordeauxu pa posebna sodišča, ki naj bi zagotavljala nepristransko razsojanje zlasti v verskih sporih. V tujini rojene otroke pobeglih hugenotov razglasijo za francoske državljane in jih povabijo, naj se vrnejo v Francijo.

Protestantsko bogoslužje pa je dovoljeno samo v mestih, kjer so ga opravljali pred razglasitvijo edikta. V Parizu je izrecno prepovedano. Ta določba naj bi ovirala nadaljnje širjenje protestantizma. Kraljeva omejitev pa ne velja za približno 3500 hugenotskih plemičev, ki

² Katarina Medičejska je bila francoska kraljica od leta 1533 do 1589. Poročila se je s francoskim kraljem Henrikom II. Po njegovi smrti leta 1559 si je pridobila kot mati francoskih kraljev Franca II. (1559-1560), Karla IV. (1560-1574) in Henrika III. (1547-1589) ter kot regentka (1560-1563) odločujoč vpliv na vladarske odločitve. Predvsem si je prizadevala ohraniti oblast rodbine Valois in zavarovati enotnost države, ki so jo po njenem ogrožali hugenoti.

imajo pravico do visokega sodstva. Ti imajo lahko verske obrede vsepovsod in smejo povabiti tudi družine svojih vazalov.

Kralj Ludvik XIV. je leta 1629 hugenotom ponovno odvzel poseben politični položaj in ponovno omejil versko svobodo, zato se je hugenotska vera v Franciji lahko obdržala le skrivoma. Tisoči hugenotov so se izselili v Severno Ameriko, Brazilijo, Nizozemsko, Švico in Prusijo.

2.1.2 PLEBEJSKA SMER REFORMACIJE

Nekateri reformatorski pridigarji so postavili zahteve po radikalni spremembi družbenih odnosov. Tomaž Müntzer, ki sem ga že omenila, je kot zagovornik preprostih ljudi učil, da je treba v skladu z božjo voljo takoj uvesti "kraljestvo pravice in ljubezi". Kljub porazu kmečke vojske pa je zahtevo v skladu z evangelijskimi nauki še dalje razglašalo gibanje "prekrščevalcev"; ti so odklanjali krščevanje otrok, češ naj bi se šele odrasel kristjan odločil za krst, ko bi lahko prevzel tudi odgovornost za vero. V nekaterih mestih Švice in Nemčije pa tudi pri nas so prevzeli oblast in iz njih pregnali katolike in luterance. Odpravili so zasebno lastnino, poslovanje z denarjem so razglasili za oduševstvo, uvedli so tudi strogo moralno življenje. Njihov poskus vzpostavitve t. i. božje države pa se ni posrečil. Po dveletnem obleganju mest so jih na koncu zavzele škofove čete in vodje prekrščevalcev so obesili. Med njimi je bil tudi njihov kralj Jan Beckelson.

2.1.3 VLADARSKA SMER REFORMACIJE V ANGLIJI

Angleška reformacija je bila že od začetka bolj politično kot versko gibanje. Kralj Henrik VIII. je bil sicer zagrizen nasprotnik Luthrovega nauka, vendar ga je težnja po absolutistični oblasti v Angliji spodbudila, da spremeni Cerkev v orodje vladarske oblasti. Razkol z Rimom je sprožila zahteva, naj papež razglasi njegov zakon s Katarino Aragonsko za neveljaven. Zakon namreč ni ustvaril dediča, kraljevega naslednika. Angleški parlament je kralja podprl, papež pa je zavrnil njegovo zahtevo. Parlament je leta 1534 razglasil kralja za vrhovnega poglavarja Anglikanske cerkve. Da bi se Henrik VIII. lahko poročil z Ano Boleyn, je razglasil canterburyjski nadškof njegov prvi zakon za neveljaven. Podlaga za zakonitost te odločitve je bil zakon "Act in Restraint of Appeals", ki ga je sprejel parlament, in ta je odrekal tujim silam - torej tudi Rimu - sodno oblast v angleških zadevah. Škofje so morali odpovedati zvestobo papežu, samostani so bili ukinjeni, njihova posest prodana v korist kraljeve blagajne. V Anglikanski cerkvi so dobivali vse večji vpliv kalvinski nauki in obredi.

Dokončno obliko pa je Anglikanski cerkvi, kakršna se v temeljnih potezah kaže še sedaj, dala kraljica Elizabeta I. v drugi polovici 16. stoletja. Anglikanska cerkev temelji na Luthrovi dogmi, ohranja pa katoliško obredje.

Elizabeta I. je bila hči Henrika VIII. in je vladala v letih 1558-1603. V osemdesetih letih je začela preganjati katolike v Angliji ter odobrila njihovo mučenje in usmrtitev. Njeno sovraštvo do katolikov je bilo upravičeno. Katoliki so jo hoteli ubiti in na prestol postaviti Mary Stuart, nečakinjo Henrika VIII., katoliško kraljico Škotske, ki je med ostalimi kraljevimi otroki čakala v vrsti za krono Anglije. Svojo vpletenost v zarote proti kraljici Elizabeti I. je Mary Stuart plačala z obglavljenjem. Smrt škotske kraljice je oslabilo odnose s katoliško Španijo, tedanjo velesilo. Španski kralj Filip II. je leta 1588 razglasil vojno z Anglijo, ki je trajala petnajst let. Zmago so na koncu slavili Angleži. Sanje španskega kralja, da naredi Anglijo za katoliško provinco, so se za vedno končale. Pod vladno Elizabete I. se je Anglija utrdila kot versko enotna država, z razcvetom trgovine in industrije. Obdobju pravimo tudi elizabetinska doba.

2.2 RENESANSA IN HUMANIZEM

Obdobje, ki je označevalo reformacijsko gibanje, je renesansa. Beseda renesansa pomeni ponovno oživljenje, ponovno rojstvo. Podlaga temu razvoju sta razširitev človekovega obzorja, ki so jo prinesla okritja Portugalcev in Špancev, ter družbena preobrazba, ki jo označuje rast mest in naraščanje moči meščanstva. Zaradi razmaha trgovanja in obrti, zaradi odmiranja dotlej trdnih fevdalnih, družbenih in cerkvenih vezi ter zaradi razpada srednjeveške ureditve ljudje začutijo, da so odvisni od samih sebe ter odkrijejo osebno zmožnost ustvarjanja in svobodo delovanja. Razvijejo zavest o lastni vrednosti ter zaupajo svojemu razumu in izkušnji. V umetnosti in znanosti, ki sta posvetno naravnani, raziskujejo stvarnost in preizkušajo svoje možnosti na neznanih področjih.

V tem smislu je potrebno omeniti gibanje humanizma, ki je v nasprotju z reformacijo – masovnim gibanjem – zajelo le ozek krog izobražencev. Humanisti razvijejo nove ideale: samobitnost osebnosti, svobodno razvitje osebnosti, sozvočje telesa in duha. Človek se je počasi izluščil iz srednjeveške, od Boga dane ureditve in se začel šteti za posameznika, za središče sveta. S to zavestjo je povezan vzor vsestransko izobraženega človeka, ki razvija svoje samozavedanje, ki ga želi dokazati svetu in potomcem. Potreba po razkazovanju in samozavedanje spodbuja meščane k podpiranju umetnosti.

Humanizem se ozira nazaj k antiki, pomeni spremenjen pogled na svet, človeka, zavračanje srednjeveške sholastične filozofije, odkrivanje življenja in sreče na tem svetu. Če je bila v srednjem veku vsa filozofija in miselnost uperjena v “studio divino“, je bil čas humanizma “studia humana“, razumevanje, odkrivanje človeka in narave. Humanizem se je začel širiti v 15. stoletju iz Italije, kjer se je gibanje v zavestni odvrnitvi od cerkvene dogmatike obrnilo k

ponovnemu odkrivanju latinskega in grškega jezika, književnosti in znanosti. Italijanski humanizem v 15. stoletju se je razvijal na dvorih papežev in knezov.

Da bi lahko razumeli poslanstvo in duha renesančnega človeka, moramo sprejeti sebe in svoje življenje kot edinstveno in se izoblikovati po lastni individualni podobi (Mirandola, 1997, str. 416). Srednjeveške molitve sta zamenjali aktivno delo in življenje, ki je izražalo razumskost prebujene družbe.

Gibanje, ki si je z vsemi močmi prizadevalo preoblikovati družbo z vzgojo in izobrazbo, da bi lahko človekova osebnost svobodno razvila vse svoje sposobnosti, je doseglo vrh v 16. stoletju z nizozemskim teologom Erazmom Rotterdamskim (1536-1469), humanistom in bogoslovcem ter nemškim profesorjem klasičnih jezikov Johannesom Reuchlinom. Humanisti so kritizirali tudi tedanjo družbo. Anglež Thomas Moore je v Utopiji opisal zamisel o družbeni ureditvi, zasnovani na skupnem lastništvu, Firenčan Nicolo Machiavelli z delom *Il Principe* (Vladar) izraži meščansko težnjo po združitvi države po načelu "cilj opravičuje sredstva".

Znanost dobi v obdobju renesanse nesluten polet. Ne podpira je več Cerkev, ampak vladarji in veletrgovci, ki so ustanavljali posvetne knjižnice in vseučilišča, ki so bila privlačna zbirališča evropskih protestantov. Omenila bi nemško mesto Leiden, kjer je med drugimi v letih 1638-1643 študiral in poučeval tudi nemški pesnik Andreas Gryphius. Protestantje namreč na katoliških območjih Nemčije niso imeli večjih možnosti za dosego višje izobrazbe. V Leidnu zato nastane večja nemška protestantska kolonija, iz katere prihajajo pomembni pesniki in učenjaki.

Pomebni znanstveniki tega obdobja so bili: Nikolaj Kopernik, ki je spoznal, da je zemlja del sončnega sistema, Galileo Galilei, ki je postavil zakone prostega pada, Isaac Newton z zakonom gravitacije in privlačnosti nebesnih teles, Johannes Keppler, ki ugotovi elipsasto gibanje planetov okoli sonca. Nova spoznanja so zadela ob hud odpor Cerkve in ga le postopno premagovala.

V slikarstvu na začetku renesančnega obdobja še vlada strogi realizem, ki temelji na natančnem, znanstvenem opazovanju narave. Kasnejša dela pa prikazujejo idealni pojavi svet. Kompozicija slike je simetrična, navadno temelji na trikotniku. Pretehtana, medsebojno uglasena in topla barvitost povečuje vtis sozvočja, ki ga ustvarja kompozicija. Za ozadje slik je pogosto uporabljena pokrajina, ki posreduje z uporabo tako imenovane zračne perspektive, ko barve postajajo z oddaljenostjo čedalje bolj sivomodre, in barvne perspektive, ko barve z oddaljenostjo postajajo zmeraj manj določljive, vtis globine. Tudi kiparstvo idealizira upodobljenega posameznika. Medtem ko kaže Donatellov David iz leta 1434 lagodno in posmehljivo premoč, je Michelangelov David izraz vzorne podobe človeka, kar je bilo običajno tudi v antični umetnosti.

V arhitekturi ne prevladuje več gradnja cerkva. Samozavesti meščanov godi, da si postavljajo sijajne hiše. Gradnja posvetnih stavb je razvila neodvisno od sakralne stavbarske umetnosti

svoje značilne slogovne prijeme. Pročelja pretežno kockastih palač postajajo v visoki renesansi čedalje bogatejša. V posameznih nadstropjih uporabljajo različno obklesano kamenje, navpično pa razčlenjujejo pročelja ploski stebri, med katere vgrajujejo okna. Prvič od časov antike je spet v ospredju zanimanja načrtovanje mest in ponovno razvijajo vzorna mesta s širokimi cestami in trgi.

3. PURITANSTVO JE KAPITALIZEM

3.1 TEZA MAXA WEBRA

Max Weber (1864-1920) je v svojem znamenitem delu *Protestantska etika in duh kapitalizma*, objavljenem leta 1904, zastopal tezo, da angleška verzija kalvinizma predstavlja očeta kapitalizma. Weber je proučeval odnos med vzponom protestantizma in razvojem zahodnega industrijskega kapitalizma. Dokazuje, kako je bistvo kapitalizma v pridobivanju profita in izpostavi t. i. "duh kapitalizma". Ta pomeni idejo zavezanosti posameznika interesu po povečanju svojega kapitala. Pri modernem kapitalizmu ne gre zgolj za neko novo tehniko oziroma poslovno modrost, temveč za določeno etiko oziroma nazorsko opredelitev celotne družbe, način razmišljanja in življenja. »Duh kapitalizma« ni samo način za pridobivanje denarja, temveč način življenja, kateri vsebuje svojo etiko in dolžnosti (Braudel, 1989a, str. 115). T. i. »asketski protestantizem« je predhodnik razvoja zahodnega kapitalizma. Protestanti so obsojali lenuhe, brezposelne, preveč spanja, spolnost, šport in zabave. Vso svojo aktivnost so usmerjali v pridobitev denarja, ne da bi kupovali drage stvari, temveč, da bi vlagali naprej za še večji profit. To so delali v imenu Boga in da bi se mu približali. Weber razlaga, da je asketski protestantizem zelo vplival na ustvaritev in razvoj duha in prakse kapitalizma. Zaslužek denarja je postalo temeljno načelo tako religiozne kot poslovne etike. Protestantizem je povzročil dve glavni značilnosti kapitalistične industrije: standardizacijo proizvodnje in specializirano razdelitev dela. Akumulacija denarja in restrikcija v porabi sta omogočili produktivo vlaganje kapitala, to pa je osnovni predpogoj in temelj današnjega modernega kapitalizma.

Webrovo delo je vsekakor eno izmed najplodnejših raziskovanj odnosa med religijo in družbeno teorijo, ki pa je povzročilo, da so novi raziskovalci raziskovali odnos med družbeno stratifikacijo, religijo in družbenimi spremembami. Tako se v zvezi z njegovimi zaključki pojavljajo mnoge kritike.

3.1.1 KRITIKE WEBROVE TEZE

1. Zdi se, da Weber na podlagi moralnih in intelektualnih vplivov pojasnjuje razvoj, katerega osnova za pojasnitev izvira iz čisto drugačnih krogov. V Benetkah in Firencah ali v južni Nemčiji in Flandriji je bil v 15. stoletju »duh kapitalizma« dejansko izražen in to zaradi preprostega razloga, ker so bila ta mesta največja trgovinska in finančna središča tega obdobja in so bila po večini katoliška. Razvoj kapitalizma na Nizozemskem in v Angliji v 16. in 17. stoletju pa ni bil samo posledica protestantskih moči v tistem obdobju, temveč odkritij, ki so doprinesla k močnemu ekonomskemu vzletu. Materialne in psihološke spremembe so se dogajale paralelno in zato je do neke mere smotrno trditi, da se kapitalistično podjetništvo ni moglo pojaviti, dokler religijske spremembe niso ustvarile kapitalističnega duha. Prav tako bi bilo enostransko trditi, da so bile verske spremembe izključno samo rezultat ekonomskih gibanj.

2. Weber zanemarja ali pa se preveč površno dotika intelektualnih gibanj, ki so spodbujala podjetništvo v zvezi z ekonomskimi odnosi, ki pa so imela malo povezave z religijo. Primer takšnih gibanj je politična misel, ki je izvirala iz renesanse. Machiavelli je vplival na oslabitev tradicionalnih etičnih teorij prav tako močno kot Kalvin. Drugo je bila špekulacija poslovnih ljudi in ekonomistov o denarju, cenah in trgovinah s tujino. Obe gibanji sta pripomogli k osredotočenju posameznika na denarni dobiček.

3. Weber v veliki meri poenostavlja kalvinizem. Na prvem mestu pripisuje angleškemu puritanizmu 17. stoletja koncept družbene etike, ki so jo zastopali Kalvin in njegovi neposredni nasledniki. Navaja, kako so angleški puritanci v 17. stoletju imeli edinstvene poglede na družbene dolžnosti in na družbeno korist. Te sugestije so ga pripeljale na napačno pot. Z ene strani so kalvinisti prav tako kot angleški puritanci v 16. stoletju verovali v rigorozno disciplino. Individualizem, ki pa se upravičeno pripisuje kasnejšim fazam puritanskega gibanja, bi zaprepadel njegove pripadnike v 16. stoletju. Z druge strani, v okviru puritanizma 17. stoletja obstajajo različne skupine, ki so zastopale različna dojetanja o družbeni praksi. Formula, ki bi razumevanja puritanskih aristokratov, zemljeposestnikov, trgovcev in drugih poklicev poenotila v edinstveno teorijo, ne obstaja. Različni nauki so se borili znotraj samega puritanizma; eni so zmagali, drugi pa so se izgubili.

Zaradi omenjenih kritik sta bila »duh kapitalizma« in »protestantska etika« dosti bolj kompleksnejši problem, kot ga razume Weber. To, kar naj bi bilo v njegovi študiji pravilno, je, da so trgovinski sloji v Angliji v 17. stoletju drugače razumeli družbene odnose kot konzervativnejši v družbi: kmetje, različne poklicne šole ter del vaškega plemstva. Ta drugačnost je prišla do izraza v religiji in politiki pa tudi v družbenem in ekonomskem obnašanju v praksi.

3.2 ANGLIJA IN RAZVOJ KAPITALIZMA

Iz Kalvinovih nauk so se v Angliji razvili trije glavni tokovi: prezbiterijanstvo, kongregacija in doktrina o božji in človeški naravi, ki je kljub temu, da je bila sorodna obema omenjenima, bila bolj razširjena, prodornejša in močnejša. Govorimo o puritanizmu³, ki je s svojimi idejami posegel ne samo v teologijo in upravljanje v Cerkvi, temveč tudi v politiko, poslovne odnose, družinsko obnašanje in osebnost posameznika.

3.2.1 PURITANIZEM

Odkritje Boga človeški duši predstavlja središče vsake religije, za puritansko teologijo pa to ne pomeni samo središča, temveč tudi njeno vsebino, ta osamljena in skrivna vez je edina, ki jo priznava. Puritanec z velikim naporom koncentracije in samoodrekanja odpira svoje srce »glasu z neba« in, da bi dobil vse, se vsemu odpove. Moralna samozadostnost je okrepila puritančevo voljo, vendar pa je podrla njegov čut za družbeno odgovornost. Je duhovni aristokrat, ki je bratstvo žrtvoval svobodi; iz idealiziranega pojma osebne odgovornosti je ustvaril ideologijo o individualnih pravicah, ki bi morala spremeniti svet. Na teh predpostavkah je zgradil hierarhijo vrednosti, v kateri je tradicionalna shema krščanskih vrednosti obrnjena na glavo (Tawney, 1979, str. 176).

Puritanec predstavlja človeka, ki dela nepretrgoma, da bi iz sebe izgnal demona in tako rešil svojo dušo. Z energijo vseobsežnega duha ponovno ustvarja ne samo lastno osebnost, temveč tudi navade in način življenja, družino, cerkev, industrijo in mesto, politične institucije in družbeni napredek. Je samo tujec, mimohodec, ki iz tega prehodnega življenja hiti v življenje, ki bo šele nastopilo. Preplavljen z občutkom svoje »končne določenosti«, predestinacije, se je dolžan vesti, kot da je med izbranimi, iskati znamenja zveličanja, odrešitve v ekonomskem uspehu in poklicni dejavnosti. Puritanec se ne sme prepustiti počitku in razmišljati o Bogu. Njegova poglobljena dolžnost je delo. Bogastvo zanj ne predstavlja nič sumljivega, je »božja nagrada« za zmago energije in volje. Prežet s samodisciplino, samokontrolo je praktični asket, ki namesto v samostanu zmaguje v pisarni ali na trgu.

Po neki statistični študiji naj bi bili puritanski duhovniki v prvem desetletju 17. stoletja porazdeljeni: od 281 duhovnikov, katerih imena so bila takrat poznana, jih je 35 pripadalo Londonu, 96 trem manufakturnim grofijam (Norfolk, Suffolk, Essex), 29 Northamptonu, 17 Lankshireu, ostalih 104 pa je pridigalo drugod po svetu.

³ Izraz »pure« vsebinsko izhaja iz besede purify-očistiti. Gre za očiščenje angleške Cerkve ostankov rimsko-katoliške lastnine.

3.2.2 NOSILCI PURITANIZMA

V 17. stoletju naj bi se puritanski duh utrdil predvsem v tistih družbenih slojih, ki so bili ekonomsko neodvisni, izobraženi in ponosni na svoj položaj, živeli so po svoji volji, niso se klanjali zemeljskim oblastem in so prezirali tiste, ki so zaradi karakternih slabosti ali zaradi ekonomskih težav bili maj odločni, manj močni in manj oholi od njih samih. Takšen opis je ustrezal vaškemu plemstvu iz tistih krajev, kjer je dotik z mestom in novimi duhovnimi tokovi oslabil fevdalni duh. Sem so spadali tudi svobodni posamezniki, ki niso bili nikomur podrejeni, pogosto iz vzhodnih grofij, kjer je obstajalo svobodno posestništvo ter predvsem trgovski poklici iz mest in tistih kmetijskih predelov, ki so bili delno industrializirani na podlagi decentralizacije tekstilne industrije.

V času, ko se je puritanizem komaj začel, trgovski sloji še niso posedovali tako dominantno moč, kot so jo imeli sto let kasneje. Na njihov hitri vzpon se je gledalo s sumom. Označili so jih kot tujce, ki uporabljajo umazana sredstva, da bi realizirali protidržavne cilje. Dvor in plemstvo sta se z ene strani trudila, da od puritancev, ki so se ukvarjali s poslovanjem, dobijo hipoteke in posojila, po drugi strani pa so jih označevali z imeni kot so oderuh, krvoses. Vpliv finančnikov in rentnikov je celo v drugi polovici 17. stoletja izzval strah in ljubosumnost tako iz političnih kakor tudi iz ekonomskih razlogov. »Gre za preproste spletkarje«, je pisal nek razgreti avtor polemičnih spisov, ki je napadel kapitaliste puritance, ki so se specializirali v posojanju denarja, «ki se izogibajo plačevanju davkov za kralja, cerkev in reveže. Svet jih hvali kot modre, poslovne ljudi in jim daje pobožno zadovoljstvo, trdi, da je njihovo stanje Bogu po volji, njihove nasprotnike pa prepušča v bedi. Ti sleparji navezujejo nase mnogo visokega in vaškega plemstva, kar še povečuje njihovo slavo in potrjuje njihov prav /.../ zahvaljujoč temu, da razpolagajo z denarjem in krediti pravzaprav vladajo trgu.« Take kritike in žalitve so bile običajne za konzervativno aristokracijo, ki sta ji oblast in slava že nekaj obdobj polzeli iz rok, in je na koncu morala svojemu nasprotniku ponuditi roko, če je hotela obstati. V nasprotju s tem je poslovni svet, ki je imel lastno religijsko in politično ideologijo, brez prestanka grabil moč in se ironično spraševal, od česa bi trgovci živeli, če gospoda ne bi bila tako razsipna. Ti energični, uspešni in dokaj izobraženi ljudje so lahko gojili le prezir do tistih stanov, ki kradejo »dni bogu« in, ki ne vedo popolnoma nič o novih metodah vodenja poslov.

Za trgovski, srednji sloj, ki se je v zgodnjem 17. stoletju vzpenjal, vendarle še ni zmagoval, je bil puritanizem odločilnega pomena, bil je njihov učitelj. Družbeni vplivi puritanizma, prodorni, trajni in globoki, pa se ne morejo zaviti v enostavno formulo, češ, da gre le za netenje individualizma. V nadaljevanju bom skozi faze razvoja puritanizma prikazala njegovo kompleksnost in raznolikost; od stroge »božanske discipline« v začetku 17. stoletja do pojmovanja dela kot dolžnosti in bogatenja kot vrednote stoletje kasneje.

3.2.3 RAZVOJ PURITANIZMA

a) »Božanska disciplina«

Zmaga puritanizma je zbrisala vse pregrade in načela v ravnanju z denarjem. Po letu 1640 so ukinjena cerkvena izvršna sodišča. Ukinjanje cerkvene in državne discipline je pomenilo uvod k še večji lastni disciplini puritanizma. Individualizem v ekonomiji mu je bil enako sovražen kot v vseh stvareh. Božanska disciplina je bila steber puritanizma. Z njo so bila določena vsa vprašanja moralnega obnašanja. Človek mora biti zadovoljen z zmernim prihodkom in ne sme pasti v zanke mamljivega bogastva. Angleški puritanisti so sprejeli Kalvinovo teorijo o zmernih obrestih (5-odstotne), drugih razuzdanosti pa niso hoteli dopustiti. Obsodili so oderuštvo kot najbolj sramotno pregrešitev čez Boga in njegovo Cerkev ter zahtevali, da se kršitelju odvzame zakrament, dokler skupnosti ne dokaže svojo pripravljenost na pokorščino.

Najvplivnejše delo o družbeni morali napisano na puritanskih tleh v prvi polovici 17. stoletja, je bilo delo Williama Ames⁴ *De Conscientia*. Gre za priročnik o krščanskem obnašanju, ki naj bi ponujal praktične napotke. Ta knjiga je postala standardna avtoriteta in kasnejši avtorji so jo pogostokrat citirali. Ames, ki mu je londonski nadškof prepovedal pridiganje, je bil več kot 20 let na Nizozemskem, kjer je na univerzi imel katedro s teologijo. Za tisti čas je sprejel, da med obrestmi na kapital, ki se vlaga v poslovanje, in obresti na kapital, ki se vloži v zemljo, ni razlike, ker se denar v vsakem primeru vloži. Dovoljuje pa obresti le v nekih mejah: obresti za posojilo se ne sme zaračunavati revnim. Trdi, da je za kristjana idealno tisto vlaganje, v katerem posojilodajalec deli tveganje s posojilojemalcem in zahteva samo pravično delitev dobička. Njegovo dojemanje cen ni nič manj konzervativno. Ne sme se prodajati po ceni, ki prekoračuje državno mejo, vendar se sme ponujati po ceni, ki je od te meje nižja. Meja je postavljena zato, da bi se zaščitilo kupca. Če je ni, morajo prodajalci spoštovati tržne cene in »presojo modrega in dobrega človeka«. Ne sme se izkoriščati nesreča posameznih kupcev, ne sme se preceniti lastna ponudba, ne sme se prodajati po visokih cenah, samo zato, ker je tudi prvi kupec kupil dražje.

Ti nauki niso imeli samo simpatij med revnimi, dotaknili so se vseh in so vplivali na življenje skupnosti. Znan je primer D'Ewesa (1602-1650), ki je bil pisec in preučevalec antike, svetovljan in je igral pomembno vlogo v javnem življenju. V požaru, ki je uničil hišo njegovega očeta, je videl božji prst, ki ga kaznuje zaradi nepravično pridobljene imovine. Z namenom, da bi se odkupil, je v svoji oporoki opozoril, da morajo prihodki njegovih hčera temeljiti iz vlaganja kapitala v nakup zemlje ali v letne rente, ne pa od oderuških obresti na posojila.

Na vse daljšem spisku škandaloznih in zloglasnih grehov, ki se kaznujejo z odvzemom zakramenta, niso našli mest le pijanci, bogokletniki, ljudje, ki pozivajo na dvoboj in

⁴ William Ames (1576-1633) angleški puritanski teolog, znan predvsem po delih o etiki in razpravah, ki postavljajo v ospredje pomembnost strogih kalvinističnih nauk.

posredujejo v njemu, ljudje, ki na božji dan plešejo ali sodelujejo v raznih igrah ter so v gledališču, tisti, ki se ukvarjajo s črno magijo, čarovništvom in prerokovanjem, ampak tudi taki, kateri grehi so bili še bolj »opolzke« narave: oderuhi, kupoprodajalci cerkvenih in svetovnih položajev. To je bilo torej obdobje, ko so dobri ljudje želeli izgnati menjalce denarja in očistiti »božji hram«.

V drugi polovici stoletja avtor Richard Baxter, angleški duhovnik, v svojem delu *Christian Director*, v svojih štirih delih: o etiki, ekonomiji, cerkvi in politiki ponuja krščansko kazuistiko, temeljne in jasne praktične napotke za pravilno obnašanje v različnih življenjskih okoliščinah. Namenjena je vsem: pravniku, farmacevtu, učitelju, vojaku, kupcu in prodajalcu, vladarju in podaniku.

Kristjan se mora izogibati izkoriščanju, ki je značilno za monopoliste, veletrgovce, truste in združenja. Svoje delo mora opravljati tako, kot se opravlja javna služba: za lastno dobrobit toliko kolikor za dobrobit svojega bližnjega, če pa je njegov bližnji reven, mu mora biti njegovo dobro pomembnejše od lastnega. Ne sme si želeči, da blago ali delo drugega dobi po ceni, ki je nižja od njegove vrednosti, ne sme izkoriščati tujega neznanja, napak ali nesreče, da bi si zagotovil visoko ceno za svoje blago. Kadar naleti na nekoga, ki je pripravljen plačati več, ne sme izkoristiti priložnosti in podleči svojim željam, temveč mora biti srečen, ker bo drugega zadovoljil s pravičnimi, častnimi in pristojnimi pogoji, kajti načelo, da je blago vredno toliko, kolikor se zanj ponuja, ni pravilno. Če prodajalec predvideva, da bodo cene v prihodnosti padle, ne sme izkoristiti neznanje svojega bližnjega, ampak mu mora dati neko znamenje. Če bodo cene poskočile, lahko zadrži svoje blago edino pod pogojem, da s tem ne škoduje skupnosti. Če kupuje od reveža, mora biti milosten in pravičen. Kupec mora plačati toliko, kolikor je blago vredno. Namesto da izkoristi prodajalčevo nesrečo in zniža ceno njegovemu blagu, naj mu raje da posojilo ali pa nagovori nekoga drugega za denar. Pomanjkljivosti blaga se ne smejo zamolčati, da bi se lahko doseglo višjo ceno, če pa nekdo vseeno kupi slabo blago, ga ne sme prodati drugemu in tako nadoknaditi svojo izgubo. Baxter ve, da je konkurenca v trgovini neizbežna, vendar kristjan ne sme poslovati iz pohlepa ali na škodo revnih. Če nek oderuh nudi revežu manj, kolikor je blago dejansko vredno, naj se to blago odkupi od reveža po pravični ceni in naj se mu priskrbi zaščita proti njegovemu izkoriščevalcu.

Načela, ki bi morala določati pravila odnosa med kupcem in prodajalcem, bi morala veljati tudi za vse ostale ekonomske odnose. Oderuštvo v smislu plačevanja za posojilo samo po sebi ni prepovedano kristjanu. Obresti pa niso dovoljene, če posojilodajalec onemogoča posojilojemalcu tisti dobiček, ki mu ga prineseta njegovo delo ali rizik, ter če jemlje obresti od revežev. Kristjan mora poslovati tako, da se raje izogne grehu kot pa izgubi.

b) Vzroki transformacije puritanizma - zmaga ekonomskih vrlin

1. » Klic«

V kasnejših fazah puritanizem ni več sumljivo gledal na ekonomske motive, v njem so se verske dolžnosti in dolžnosti poslovanja nepričakovano pomirile. Pravi sovražnik ni bogastvo, temveč izkoriščanje le-tega. Srž učenja se je glasila: pridobivanje denarja se ne sme v celoti obsojati, predvsem, če služi (kot bi tudi vedno moralo) povečevanju božje slave. Ideja, s pomočjo katere je puritanizem premostil nasprotja, izvira iz samega srca puritanske teologije. Vsebina le-te, predstavlja pogosto uporabljen izraz »klic«. Obstaja duhovni in zemeljski klic. Prva dolžnost kristjana je, da spozna Boga in veruje vanj, kajti vera ga bo osvobodila – duhovni klic. Edina prava vera pa je tista, ki stremi k delu – zemeljski klic. Druga kristjanova dolžnost, ki je podrejena prvi, mu narekuje delavnost v praktičnem življenju. Bog »kliče« vsakega moškega in žensko, da mu služi na tem svetu, kolikor za lastno dobro toliko tudi za dobro drugih (Tawney, 1979, str. 80).

Pogosto navajanje puritanskih duhovnikov, da so svetovne dolžnosti posledica božje volje, nakazuje, da med najplemenitejše verske in moralne vrline spada zavestno opravljanje poslovnih dolžnosti ne pa umik iz sveta. Menihi, ki živijo samo za sebe v svoji pobožnosti, ne počnejo nič, da bi si izboljšali svoje življenje ali doprinesli k človeški blaginji, vseeno pa trdijo, da živijo na najboljši način. Ideja je izvirala že od Luthra, ki jo je uporabljal proti samostanom. Vendar za Luthra »klic« pomeni tako življenjsko stanje, ki je posamezniku dodeljeno, in boriti se proti njemu je bogokletno. Puritanci pa ne pristajajo na resignacijo, klic zanje pomeni bitka, ki se lahko konča le s smrtjo. Delo, ne pa resignacija, vodi v odrešenje.

Idealiziranje dela ni zahteva narave ali kazni za izvirni greh, je neka vrsta asketske discipline, ki je bolj rigorozna od discipline raznih meniških redov. Človek je ne sme realizirati v samotni, ampak v zavestnem izpolnjevanju svetovnih dolžnosti. Delo ni preprosto posledica nekih fizičnih potreb, ampak je duhovni cilj, kajti samo v njem lahko »duša ozdravi«, zato se mora delo nadaljevati kot etična dolžnost še dolgo potem, ko preneha biti materialna obveznost (Tawney, 1979, str. 95). Tako dožemanje dela je v nasprotju z »dobrimi deli«, ki so jih razumeli in napačno razlagali protestantje. V njih so videli sklop posameznih del, ki se izvajajo kot pokorščina za določene grehe, ali v težnji, da se pridobijo zasluge. Od puritancu pa se ne pričakujejo posamezna vrla dela, ampak sveto življenje, sistem, v katerem so vsi elementi zbrani okoli ene centralne ideje, in sicer služenja Stvarniku, kateremu so podrejeni vsi manjši interesi.

Vera pomeni puritancu aktivnost in ne kontemplacije. Kontemplacija je uživanje v samem sebi. Bogataši morajo delati isto kot reveži. Pohlep je nevaren za dušo, vendar pa manj kot lenarjenje. Revščina nikakor ni vrlina, dolžnost je namreč izbrati čim donosnejši poklic. Izobilje, neomejeno uživanje nimata prostora v obnašanju kristjana. Hkrati se je treba izogibati tudi preveliki vdanosti prijateljem in sorodnikom, kajti ljubezen do drugih lahko

postane večja od ljubezni do velikega Stvarnika. Človek mora imeti sistematično, organizirano življenje, jekleno voljo in hladen razum.

Praktični primeri teh misli in pogledov na svet so zapisani v zbirki priročnikov, ki oblikujejo pravila krščanskega obnašanja v različnih življenjskih odnosih. Sodeč po naslovih: *Navigation Spiritualized* (Pobožni mornar), *Husbanry Spiritualized* (Pobožno moževstvo) so bile knjige z moralnimi nauki zelo iskane. Pomembno je delo *The Tradesman Calling* (Trgovski klic) avtorja Richarda Steela, angleškega esejista, dramatika, novinarja in politika ob koncu 17. stoletja. Očitnih prevar v zvezi s kvaliteto in težo robe so se morali trgovci izogibati. Pošten trgovec ni smel kupovati na veliko, ker je lahko na ta način povzročil skok cen, ni smel opravljati več del, da bi imel večji dobiček, ni iskal več od razumnega odstotka dobička, ni smel izkoriščati siromakov ... Posebnost Trgovskega klica je njegova osnovna teza, da spor med religijo in delom ni nujen. Steel pravi, da je tudi trgovina neka vrsta religije. Zahvaljujoč srečni ureditvi sveta so namreč krščanske vrline, kot delavnost, zmernost, treznost in varčnost, značilnosti, od katerih zavisi tudi poslovni uspeh. Vero se ne sme zanemarjati, nasprotno, treba je moliti večkrat na dan. Ni pa dovoljeno, da človek zanemari svoje obveznosti z izgovarjanjem na pobožnost. Uspeh v poslovanju je sam po sebi gotov znak duhovne milosti, ker predstavlja dokaz, da je človek pošteno delal in da je Bog njegove sposobnosti blagoslovil. Poleg skrbi, da reši svojo dušo, mora trgovec v svojem delu služiti Stvarniku in se izpopolniti v svojem poklicu kolikor je možno.

2. Ekonomski interesi in teorije

Krščanska etika, ki jo je predstavil puritanizem v poznejšem obdobju, je bila še vedno v svoji zgodnji fazi, vendar je iz vseh strani dobivala odobravanje in zaveznike. Mednje uvrščamo tudi ekonomske interese in tedanjo ekonomsko teorijo. Nosilci le-te so bili v Angliji poslovneži in vprašanja, s katerimi so se ukvarjali, niso bila vprašanja proizvodnje ali družbene organizacije, ampak vprašanja trgovine in financ – trgovinskega ravnotežja, tarif, valut in kredita. Precizna analiza ekonomskih pogojev, razlaganje kompleksnih stanj na podlagi enostavnih, konstantnih in merljivih sil – vse to je bilo v skladu z ekonomskimi okoliščinami tega obdobja, ki se je zanimalo za matematiko in fiziko. Cilj ekonomske teorije je bil, da se izrazi skozi številke, teže in merske enote, da uporablja samo otipljive dokaze in da razlaga samo tiste vzroke, ki imajo otipljivo osnovo v naravi, ostale spremenljivke, ki so odvisne od zahtev, mišljenj, strasti pa pušča ob strani. V tem času je pomembno delo statistika in ekonomista Williama Pettyja »*Political Arithmetic*« (Politična aritmetika) iz leta 1690.

Svojeglavost ljudi, ki jih ženejo denarni motivi, odpornost ekonomskega egoizma, želja po pridobivanju, so lastnosti, ki so obstajale v vseh časih. Edinstvena je bila sprememba meril in zahvaljujoč njej je moralni »prekršek« spremenjen v vrlino. Svet je na srečo ustvarjen tako, da človek služi dvema gospodarjema, od nekoga dobiva plačo, dela pa za drugega. S pomočjo trditve, da je podjetništvo dolžnost, ki jo nalaga sam Stvarnik, je ustvarjen most med staromodno obsodbo pohlepa in tedanje hvale ekonomske podjetnosti.

c) Odziv

Po obdobju puritanske strogosti je nastopilo obdobje restavracije. To je bil čas, ko so trgovci slavili svojo osvoboditev in se še z mnogo večjo strastjo predajali mrzlici pridobivanja in izgube denarja. Napor kristjana ni bil usmerjen le na zadovoljevanje potreb vsakodnevnega življenja, ampak na njegovo neomejeno povečevanje. Središče njegovega razmišljanja je bila sedaj proizvodnja in ne potrošnja. Hvala je bila pripisana sistematični akumulaciji. Zvita, preračunljiva poslovnost, ki vse odnose vrednosti v denarju, želja za pridobivanjem, ki se ne more potešiti, vse dokler obstajajo tekmeci, ki jih je treba premagati, in dobiček, ki ga je treba zaslužiti, želja po družbeni moči in želja po ekonomskih dobrinah - vse te zahteve so se prebujale od najdavnějšíh časov. V obdobju kasnejšega puritanizma so te želje postale sočasno ekonomske in moralne vrline (Tawney, 1979, str. 105).

To učenje je zato hitro našlo odziv. Potem, ko je zakon onemogočil, da so neposredno prisotni v državnih zadevah, so se bogati in ugledni Dissenters⁵ začeli ukvarjati s trgovino in financami in to še toliko bolj dinamično, ker je sama vera blagoslovila njihov izbor. Med njimi je najbolj poznan Daniel Defoe (1660-1731), ki je v delu *Complete English Tradesman* iz leta 1726 slavil angleško buržoazijo. Ko je Defoe propadel kot trgovec, se je odločil za duhovniški poklic.

Nauk, ki je bogatenje na podlagi napornega dela pretvorilo v moralno dolžnost, je predstavljal interese tedanje generacije. Bistvo ni v tem, da je bila vera pregnana iz praktičnega življenja, ampak v tem, da je prav ona sama napravila le-temu temeljni kamen. Dober kristjan in homo economicus tako nista bila povsem različni podobi.

3.3 UPRAVIČENOST WEBROVIH KRITIK

Na podlagi opisa delovanja angleške reformacije so se nam potrdile omenjene kritike Webrove teorije.

Puritanizem sam v sebi ni bil enoten. V njem je obstajal en konzervativen in tradicionalen ter en revolucionaren element. Gre za kolektivizem in disciplino ter individualizem, ki nasprotuje človeškemu predpisom. Kot tak pa ni mogel oblikovati enotnega kapitalističnega duha. Oblikovanje je potekalo vzporedno z ekonomskimi interesi tedanje družbe.

Na prvi pogled niti en kontrast ne more biti bolj drastičen od kontrasta med kolektivizmom, skoraj vojne discipline, nemilostne in nasilne strogosti, ki se je razvila v Kalvinovi Ženevi in se pojavljala drugje v milejši obliki (»božanska disciplina«), in med nestrpnim odbijanjem

⁵ V Angliji in na Škotskem protestanti, ki ne priznavajo doktrine in oblike državne Cerkve, tudi nekonformisti.

vseh tradicionalnih omejitev ekonomskega poslovanja, ki je označevalo angleški poslovni svet proti koncu 17. stoletja.

Tendence kapitalizma so prisotne tudi v puritanizmu, ki pa ga šele v njegovem kasnejšem obdobju naredijo za močnega zaveznika v gibanju proti kontroli ekonomskih odnosov v imenu družbene morale in splošnega interesa. Te tendence se niso odkrile, vse dokler politične in ekonomske spremembe niso pripravile ugodnih temeljev za njihov razvoj. Ko so bili ti pogoji ustvarjeni, Anglija ni bila edina priča teh sprememb. Tudi v ostalih državah, na Nizozemskem, v Ameriki, na Škotskem in v sami Ženevi je kalvinistična teorija o družbi doživljala podoben proces razvoja. Začela se je kot sama duša avtoritarnosti in končala kot sredstvo utilitarne individualizma (Braudel, 1989, str. 180).

4. KAPITALIZEM JE RAZUM

Poleg Webrove teze, da je razvoj kapitalizma pogojila reformacija v 16. stoletju, obstaja druga, splošnejša razlaga njegovega nastanka. Ta izhaja iz napredka znanstvenosti in razumskosti v osrčju zahodne Evrope. Ta naj bi zagotovil splošni gospodarski razmah Evrope, ki naj bi na valovih svojega gibanja potisnil v ospredje kapitalizem.

4.1 WERNER SOMBART IN DVOSTAVNO KNJIGOVODSTVO

Najgorečnejši zagovornik te trditve je nemški zgodovinar in ekonomist Werner Sombart (1863-1941). V svojem delu »Studies in the History of the Development of Modern Capitalism« pravi, da je t. i. razumskost globlji smisel, večstoletni trend zahodnega razvoja, njegova zgodovinska usoda, ki naj bi na svojih valovih nosila hkrati sodobno državo, sodobno mesto, znanost, meščanstvo in naposled kapitalizem. Skratka kapitalističen duh in razum naj bi bila eno. Oboje pa naj bi bilo značilno za področje zahodne Evrope.

Omenjeni razum je po Sombartu predsem umnost menjalnih orodij in pripomočkov. Taka je že leta 1202 knjiga o abaku, Liber Abaci, Pizančana Leonarda Fibonaccija. Delo je bilo objavljeno leta 1220 in temelji na aritmetiki in algebri. Predstavilo je hindujsko-arabski decimalni sistem. Naslednje orodje so računovodske knjige, pri čemer je prva, ki jo poznamo, iz Firenc leta 1211. Dokazi govorijo v prid temu, da se je ta poslovni instrument razvil prav v Firencah, v letih med 1297-1300. Trgovanje na razdalje je namreč zahtevalo natančnejše vodenje poslov in sistem poročil, ki so omogočali kontrolo nad dejavnostjo. Firenčani, kot uspešni trgovci, so znali razviti tako podrobne popise poslovne dejavnosti, da lahko brez pridržkov rečemo, da je današnje moderno računovodstvo in knjigovodstvo prav sad umov takratnih trgovcev. Poznali so tako že bilance stanja, izkaz dobičkov in uspehov, uporabljali so izraze aktiva in pasiva; imeli so jasno in natančno razdeljene postavke za posamezne

poslovne dogodke. Povečana uspešnost pri sklepanju pogodb je omogočila uveljavitev »fiducie«, izraza, ki se še danes uporablja in pomeni posle, ki temeljijo izključno na zaupanju, kot odraz ustaljene poslovne prakse, zaradi česar prisotnost notarja ni bila več potrebna (delno tudi zaradi nastanka trgovskega sodišča). Nenazadnje so vodenje poslovnih knjig poverjali posebej izurjenemu kadru ljudi, ki so jih imenovali »poslovne tajnike«, »operatore economico«.

Leta 1494 je Luca Pacioli⁶ iz Firenc v svoji knjigi »Summa di arithmetica, geometria, proportioni e proportionalita« pokazal izpopolnjen zgled dvojnega knjigovodstva. V njegovem delu je povzeto matematično znanje do tistega časa, obsega pa študijo teoretične in praktične aritmetike, algebre in geometrije. Delo obsega že dolgo znane rešitve, ki so jih uporabljala mesta od konca 13. stoletja naprej, prej omenjene Firenze pa tudi Benetke. Vseeno pa je Suma vplivala na napredek matematično-poslovnega znanja v zahodni Evropi. Trgovci, ki so si včasih postavke beležili le na koščke papirja, sedaj vpisujejo postavke po zaporedju, dvakrat. V vsakem trenutku tak zapis omogoča popolno ravnovesje med dohodki in izdatki. Če se oboje ne izravna na nič, je neke napaka in jo je treba pri priči poiskati.

Sombart meni, da si kapitalizma ne moremo zamišljati brez dvojnega knjigovodstva. Dvojno knjigovodstvo je po njegovem porojeno iz istega »duha« kakor učenost sodobne fizike in kemije. Četudi se ne poglobimo preveč, vidimo v njem že zamisli težnosti, krvnega obtoka, ohranjanja energije. Luca Pacilioja postavi ob bok Krištofu Kolumbu in Nikolaju Koperniku. Nekateri ekonomisti npr. Nemec Walter Eucken (20. stoletje), so bili celo prepričani, da je razcvet nekaterih evropskih mest v 16. stoletju propadel le zato, ker ta niso prevzela dvojnega knjigovodstva.

Z razvojem pomorstva in trgovanja po morskih poteh pa so nastale tudi prve oblike zavarovanj (piratstvo, naravne nesreče itd.). Na »zavarovalnih policah« so bili jasno navedeni podatki o imenu kapitana, o nosilnosti ladje, o vrsti blaga, relaciji, predvidenem prihodu in podatki o lastnikih natovorjenega blaga ter njegovi vrednosti.

4.2 KRITIKA SOMBARTOVE TEZE

Sombart je šel v svoji razlagi kapitalizma predaleč. Čudežno dvojno knjigovodstvo se je namreč širilo počasi in zmage ni slavilo povsod. Poznajo ga trgovski priročniki, trgovci pa ga ne uporabljajo redno. Velika in ne le majhna podjetja dolgo časa shajajo brez njega: na primer nizozemska Vzhodnoindijska družba, ustanovljena leta 1602, londonski Sun Fire Insurance Office ga prevzame šele leta 1890. Zgodovinarji, ki se spoznajo na staro knjigovodstvo, v dvojnem knjigovodstvu ne vidijo nujnega nadomestka za prejšnje knjigovodstvo, ki naj bi

⁶ Luca Pacioli (1445-1517) italijanski matematik, aritmetik, ki je imel podporo papeža. S svojim delom »Summa di arithmetica, geometria, proportioni e proportionalita« je vplival na razvoj matematičnih znanosti v Evropi.

bilo neučinkovito. Srednjeveški trgovci so se kljub uporabi manj učinkovitega orodja znali prilagajati potrebam svojih poslov in so prišli do konca, čeprav po ovinkih. Sombart se je torej v trditvi, da je bila v srednjem veku zaradi neučinkovitih orodij zmešnjava, zmotil. Naposled pa bi bilo potrebno v seznam razumskih pripomočkov kapitalizma poleg dvojnega računovodstva vpisati še druga in drugače učinkujoča orodja: menico, kredite, obresti. Te pripomočke srečamo tudi zunaj zahodnega sveta in njegove razumskosti.

4.2.1 IZVOR NEKATERIH MENJALNIH ORODIJ IZ VEN ZAHODNE EVROPE

Prej omenjana knjiga o abaku Leonarda Fibonaccija dejansko izhaja iz arabskega sveta, in se ga je Fibonacci naučil uporabljati v Bougiu (današnja Bejaia) v severni Afriki, Alžiriji, kjer je bil njegov oče trgovec in kjer se je naučil tudi arabskih števil, izračunavanja vrednosti denarja, merjenja nadmorske višine in zemljepisne širine. Lahko bi rekli, da je Pizančan priča znanstvenega razuma Arabcev.

Menica se je na različne trge razširila iz italijanskih mest. Pred samo evropsko menico pa je poznana islamska t. i. »sutfaja«. Tako lahko sklepamo, da so italijanski trgovci, ki so že zelo zgodaj obiskovali islamska pristanišča in trge, opazili to menjalno orodje, ki je omogočalo s preprostim zapisom prenos denarnega zneska na daljavo. Menica razrešuje v Evropi enaka vprašanja kot na Daljnem vzhodu, le da se je prilagodila razmeram, ki so bile drugačne kot v islamu. Še posebej je potrebno omeniti cerkvene predpise, ki so prepovedovali posojanje na obresti.

Prav tako naj bi bila izposojena tudi »commenda«, trgovinska družba, ki je v islamu zelo stara. Ustanovila naj bi jo že prerok in njegova žena in je predstavljala vsakdanjo obliko trgovanja na daljavo z Indijo, Malajskim polotokom in Kitajsko. Takšna družba se pojavi v Italiji šele v 12. stoletju, nato pa jo povzamejo poslovneži zahodnega sveta.

Ravno tako naj bi si Zahod izposodil iz islama tudi prodajo na up, arabske in indijske številke, decimalni sistem, sistem računanja z abakom. Na Zahodu je poslovanje zaživelo zaradi dobrin Vzhoda, kot so začimbe, svila, riž, sladkorni trst, papir, topovski smodnik in bombaž.

Werner Sombart ter drugi zgodovinarji, ki so delili njegovo mnenje, so se torej v razlagi nastanka kapitalizma kot posledici edinstvenosti napredne in razumske zahodne Evrope prenašali. Zahodnemu svetu ne moremo pripisati vseh zaslug za odkritje pripomočkov sodobnega trgovanja. V ospredje moramo postaviti Bizanc z islamom. Dežele, ki si jih je podredila muslimanska osvojitev, so imele dejavno vlogo pri trgovanju že pred prihodom zahodnega, katoliškega sveta. V nadaljevanju bom opisala prispevek islama k trgovski razvitosti arabskega sveta.

4.2.2 VLOGA ISLAMA

Islam je sam po sebi narekoval razvoj trgovske civilizacije v Arabiji, severni Afriki, Perziji. Sam prerok naj bi dejal: » Trгоvec je blažen tako na tem kot na onem svetu.« in »Kdor služi denar, je všečen Bogu.« Ugled in spoštovanje so imeli veliki trgovci, ki so hlepel po dobičku, pa tudi majhni poslovneži. Dela, ki so bila opravljena s pomočjo izposojenega denarja, so bila blagoslovljena in posojilodajalci so predstavljali velike dobrotnike. Knezi so morali biti naklonjeni domačim trgovcem, skrbeti zanje. Z njimi niso smeli ravnati grdo in jim ukazovati. Trgovci so v islamu torej predstavljali pomembno, učinkovito in dejavno gonilo gospodarskega razcveta muslimanskih držav. Vendar pa tudi islam, kot krščanstvo, ni bil naklonjen oderuštvi.

Taka podoba islama je pomenila napoved prihodnjega razvoja trgovske Evrope. Trgovanje na daljavo italijanskih mestnih držav prvega evropskega kapitalizma ne izvira iz rimskega cesarstva in ni le posledica razumskosti zahodnega človeka. Način poslovanja in menjalna orodja so povzeta šele v 11. in 12. stoletju od islama, v katerem se je razvila industrija in proizvodnja za izvoz. Dolge plovbe in karavane so že same po sebi pomenile dejavnost trgovanja, menjave in tako ustvarjale prve temelje kapitalističnega duha.

4.3 MAX WEBER – WERNER SOMBART: IZVOR KAPITALIZMA

Pravilnejši odgovor na vprašanje, kdaj se je pojavil kapitalizem, nam daje Sombart leta 1912. Firenze so že v 13. in še toliko bolj v 15. stoletju kapitalistično mesto. Sombart v njih vidi hvalnico denarju, potrebo po varčnem življenju, meščanska načela. V tem mestu se ostvari nov odnos do bogastva. Denar je »izvir vsega«, kdor ga nima, nima nič, in za vse je potreben denar. Pravilo, da izdatki nikoli ne smejo presegati prejemkov, pomeni uvedbo varčnosti, toda ne za revna mala gospodarstva, ampak za bogataše. Kapitalističen duh se po Sombartu pojavi neodvisno od vpliva religije, kar je v nasprotju z Webrovo hipotezo o pomembnosti puritanizma. Pri Sombartu pa moramo dodati, da zahodna Evropa predstavlja do 11. in 12. stoletja le vajenca islamskega sveta in je večino poslovnega znanja povzela po njem ter ga nato preoblikovala glede na zahteve državnih in cerkvenih predpisov.

5. KAPITALIZEM. POSLEDICA GEOGRAFSKIH ODKRITIJ?

T. i. premoč Zahoda in posledični pojav kapitalizma pa nima vzrokov samo v razumu in religiji. Po knjigi Igre Menjave (»Les jeux de l'échange«) francoskega zgodovinarja Fernanda Braudela (1902-1985) je potrebno pri razlagi razvoja kapitalističnega duha zahodne Evrope upoštevati preprostejše, splošnejše razlage, kot so zgodovinska dejstva.

Nesporno je dejstvo, da je reformacijska Evropa prehitela nadvse bleščečo sredozemsko gospodarstvo, ki ga je že stoletja prej oblikoval kapitalizem, pri tem je v prvi vrsti potrebno omeniti Italijo. Vse do 16. stoletja lahko namreč besedo kapitalizem, navzklic Rimu in Cerkvi, pridržimo za Jug. Opozoriti velja še na to, da v obdobju odkritij ni Sever odkril ničesar, ne Amerike ne poti okrog Rta dobrega upa. Na Malajski polotok, na Kitajsko in na Japonsko pridejo prvi Portugalci; vse te dosežke je treba torej pripisati sredozemski, tako imenovani leni Evropi. Sever tudi ni izumil nobenega kapitalističnega pripomočka: vsi so prišli z Juga; celo amsterdamska Wisslova banka posnema beneško banko Rialto, ki je bila kot prva javna banka ustanovljena že leta 1587. In prav v boju z državnima silama Juga – Portugalsko in Španijo – so nastale velike družbe Severa. Ker se je z izkoriščanjem drugih celin povečala svetovna trgovina, se je na trgovskem zemljevidu sveta veliko spremenilo. Težišče mednarodne trgovine se je iz Sredozemlja preselilo na obale Atlantika. Španija in Portugalska sta postali začasno najpomembnejši gospodarski in politični sili sveta. Ker pa sta imeli slabo razvito domačo proizvodnjo, so v njunih pristaniščih v zameno za kolonialno blago natovarjali izdelke nizozemskih gospodarsko razvitih mest.

Z začetkom kolonialne politike in razvojem »sodobnih« prevoznih družb na severu, se je evropsko gospodarsko središče preselilo na sever, in sicer najprej v Antwerpen, nato pa v Amsterdam.

Gospodarski razcvet Severa je bil tudi čas tiste faze protestantizma, ki je razumela ekonomsko vrlino kot moralno in ni obsojala akumulacije kapitala in bogatenja. Protestantje so zato takrat postajali pomembni poslovneži in brez verskih spon, ki bi jih omejevale, vedno drznejši in bogatejši.

5.1 RENESANČNA GOSPODARSKA SREDIŠČA SEVERA

Na Severu so bile mezde v primerjavi z Jugom cenejše, poceni je bil tudi prevoz blaga po morju. Relativno nižji stroški dela in nizki transportni stroški so vplivali na nižje cene kolonialnih proizvodov v primerjavi s ponudbo istovrstnih proizvodov na jugu. Pšenica, platno, sukno, ladje, les so postali cenejši. Sever je bil tudi primerna točka za distribucijo največjim odjemalcem: zahodni in srednji Evropi. Na Sever so prihajali poslovneži iz Nemčije in Francije, ki so izkoriščali poslovne priložnosti. Zato je v mednarodni trgovini kmalu dobil prevladujoč položaj belgijski Antwerpen, kjer so se križale poti mednarodne

trgovine, kasneje pa Amsterdam. Obe mesti sta postali v svojem času svetovni trgovski in denarni središči. Tja so prihajale orientalske začimbe, angleško sukno, italijanska svila. Spremenila se je organizacija mednarodne trgovine. Italijanska mesta so v 16. stoletju močno zaostala v trgovini, prometu in proizvodnji. Benetke, ki so še v začetku 16. stoletja spadale med najpomembnejša evropska trgovska središča, so se znašle v hudi krizi. Cene beneškega blaga in storitev so hudo poskočile in tako niso mogle več konkurirati uspešnejšim Belgijcem in Nizozemcem.

5.1.1 ANTWERPEN – PRESTOLNICA SVETA, USTVARJENA OD ZUNAJ

Novo središče gospodarskega sveta po Benetkah ni postala tedaj pomembna portugalska Lizbona, ki se je bogatila z blagom kolonialnih provinc, temveč jo je prehitel Antwerpen. Na prvi pogled je bil poraz Lizbone presenetljiv. Lizbona je doživela razcvet predvsem zaradi prodaje začimb, predvsem popra. Vendar obstajajo dokazi, da je svojo gospodarsko vlogo odigrala samo zaradi skrivnega dogovora med lizbonskim kraljem Manuelom I.⁷, gospodarjem začimb, in zgornjenemškimi trgovci. To so bili Welserji, Hochstetterji, največji med njimi pa so se imenovali Fuggerji, gospodarji rudnikov srebra in bakra.

Antwerpen, mesto ob Šeldi v Belgiji, je v obdobju 1500-1569 zamenjalo Benetke, ki so bile središče gospodarskega sveta preteklo stoletje. V letu 1512 je nastala prva antwerpenska borza. V mestu so bili že razviti trgi z angleškim suknom, ki so ga Angleži uvažali v surovi obliki in ga nato pobarvali ter razpošiljali po vsej Evropi. Prednost Antwerpna so bili tudi nemški, zlasti zgornjenemški trgovci, ki so se v mestu množično naselili. V mestu so trgovali z renskimi vinom, bakrom in srebrom. Vendar pa Antwerpen do tedaj ni imel trgovskega ladjevja. Posedoval je približno sto ladij, z 80 do 100 tonami nosilnosti, kar pa je bila v primerjavi s portugalskimi, španskimi, italijanskimi ladjami le kaplja v morje. Meščani so izhajali iz peščice družin ozkega mestnega zemljiškega plemstva in na oblasti so bili dolga stoletja. V načelu jim je bilo ukvarjanje s posli celo prepovedano. Antwerpen tudi ni imel domačih trgovcev, mednarodnega ugleda in moči, igro so vodili tujci. Mesto se ni borilo, da bi prišlo na vidni vrh sveta. Tja so ga popeljali dobička željni tuji trgovci in Jug, ki so ga velika odkritja vrgla s tečajev. V obdobju masovnega trgovanja je Antwerpen pretresala množica vzponov in padcev.

⁷ Kralj Manuel I. (31. 5. 1469 - 13. 12. 1521) kralj Portugalske, imenovan Srečni, je vladal na način, ki kaže zarodke absolutizma: okrepil je moč krone, pristrigel peruti plemstvu in izključil ljudsko zastopstvo. Za čas njegovega vladanja se je z brezobzirnim nasiljem razširila portugalska kolonialna oblast na Brazilijo, južno Afriko in predvsem na Indijo.

5.1.1.1 PRVI RAZCVET IN PRVO RAZOČARANJE

Nenavaden prihod popra leta 1501 iz Portugalske v Antwerpen je pri priči spremenil poti menjave. Leta 1508 je lizbonski kralj ustanovil »Feitorio de Flandes«, antwerpensko podružnico lizbonske »Casa da India«, trgovino začimb. V nasprotju z Benetkami Lizbona kot trgovsko središče ni imelo ne virov ne beneškega ugleda, da bi bogastvo vzdrževala in vodila sama. Za odhod in vrnitev iz Indije v Evropo so bili potrebni neznanski zneski, poleg tega pa je bilo potrebno po prvih ropanjih v Indijskem oceanu poper in začimbe plačevati v gotovini, s srebrom ali bakrom, ki ga je primanjkovalo. Severna pa tudi srednja Evropa sta bili največji odjemalki popra in začimb, ki so ju z juga oskrbovale Benetke. Tako so Portugalci zaradi lastnega pomanjkanja sredstev prenesli središče trgovskega sveta iz Benetk v strateško primernejši Antwerpen ter s tem v nekaj letih ohromili beneški monopol. V zameno pa so v Antwerpnu dobivali potrebno srebro in baker iz nemških rudnikov, ki so ju potrebovali za plačila na Daljnem vzhodu. V središču razcveta so bili nemški trgovci, in sicer aachenski Schetzi (Aachen je bil središče bakrove industrije) in augsburški trgovci, že prej omenjeni Welserji in Fuggerji. Medtem pa so propadali italijanski Frescobaldiji, Gualterottiji in še mnoge druge italijanske rodbine.

Po letu 1523 se je za Antwerpen začelo črno obdobje. Vojne med monarhijami v letih 1521 do 1529 med Habsburžani in Valoisi so omrtvile mednarodno trgovino in posredno zavrle tudi antwerpenski trg s srebrom. V tridesetih letih se je izčrpal tudi trg s poprom in začimbami. Vlogo dobavitelja je ponovno prevzela Lizbona in trgovino z začimbami so zaprli. Predvsem pa so udarec vrnil Benetke: poper, ki so ga prodajale in je prihajal iz Daljnega vzhoda, je bil sicer dražji od lizbonskega, vendar je bil boljše kakovosti, in Benečani so zopet postajali pomembni dobavitelji.

5.1.1.2 DRUGI ANTWERPENSKI ZAGON

Antwerpen je znova zagnalo naraščanje uvoza ameriškega srebra prek Seville v Španiji. Leta 1537 je bilo v Španiji nakopičeno srebro, tako da je tedanja vlada Karla V. povečala vrednost v zlato: razmerje zlato-srebro se je iz 1:10,11 spremenilo v 1:10,61. Priliv bogastva je pomenil za Španijo novo politično in gospodarsko razsežnost. Da bi lahko ohranila takšen položaj je morala še naprej izkoriščati Ameriko, zato je potrebovala pomoč.

Podobno kot Portugalska je tako tudi Španija lahko črpala blago iz svojih kolonij le s pomočjo gospodarsko razvitejše Evrope, pri čemer je postal center poslovanja zopet Antwerpen. Nakupovala je baltski les, plohe, katran, rž in pšenico za na pot ter za pošiljke v Ameriko nizozemske, nemške, angleške in francoske manufakturne izdelke: platno, sukno in posodo, ki jih je menjala za zlato in srebro. Leta 1553 je bilo iz Antwerpna poslano v Španijo preko 50.000 bal platna. V zameno je pošiljala Španija v Antwerpen volno, sol, vino, suho sadje, olje. Vse to pa je bilo premalo za uravnoteženje menjave in Španija jo je izravnila s

pošiljkami denarja in srebrnih palic. Mesto so tako k življenju znova obudili ameriško srebro in španski trgovci. Po letu 1535 se je končalo obdobje mrtvila, Antwerpen je ponovno zacvetel in to vse do leta 1557. Prebivalstvo se je povečalo iz 50 tisoč v letu 1500 na 100 tisoč, število hiš se podvoji, zaradi novih trgov, novih ravnih cest in rasti infrastrukture in gospodarskih središč se je razvijalo gradbeništvo. Razmahnili so se razkošje, kapital, industrijske dejavnosti, kultura. Na drugi strani pa so rastle tudi cene in plače, razlika med bogatimi in revnimi sloji, razraščala se je neizobražena delovna sila: nosači, tekači, postrežki. Obrtne delavnice so zaradi nekvalificirane delovne sile propadale, razraščale so se manufakture - čistilnice soli in sladkorja, milarne, barvarne. V manufakturi so bili zaposleni reveži z nizko plačo. Množice takih delavcev so se zatekale k nasilnim uporom.

Drugi razcvet Antwerpna je spodkopal španski stečaj leta 1557, ki je prizadel vse dežele in prekinil kroženje denarja v Antwerpnu. Uničilo pa ga ni samo gospodarstvo, pokopali so ga tudi obsežni družbeni, politični in verski nemiri. To je pomenilo konec najmočnejšega obdobja tega gospodarskega središča.

5.1.1.1 TRGOVANJE V ANTWERPNU

Sorazmerno kratka življenjska pot Antwerpna je bila pomemben in deloma izviren člen v zgodovini kapitalizma.

Antwerpen je kakor vsa Evropa prevzel sistem dvojnega knjigovodstva od Italijanov, za mednarodna plačila je tako kot vsi uporabljal menico, s katero se je vključil v kroženje kapitala in posojil na različnih trgih.

Mesto ni imelo prave lastne bančne ureditve. Trgovec zato v Antwerpnu ni mogel tako kot v beneški Rialti »vpisati« svojega dolga ali upa v bančnikovo knjigo, da bi imel izravnanje prejemke in izdatke. S prodajo menice ni mogel dobiti posojila, tako kot je bilo to v navadi na večini menjalnih trgov ali celo na sejnih. Poslovalo se je torej predvsem z gotovino. Le-ta pa ni mogla zadostiti vsem plačilom. Zato se je v poslovanje vedno bolj vmešal navidezni denar.

Antwerpenska rešitev so bile obveznice. Trgovec, ki jih podpiše, se obveže plačati določen znesek v danem roku. Kasneje je obveznico izpodrinil izraz naslovnica. Posojilojemalci so se nanjo podpisali in se s tem obvezali plačilu ter jo prodali. V tem so bile obveznice podobne menicam, vendar pa so bile obveznice prenosljive. Kupci so jih lahko prodajali naprej, svojim upnikom. Tako je papir krožil iz rok v roke, dokler upnik, ki je sprejel zadolžnico, ni bil hkrati tudi dolжник. Tako so se obveznosti in sredstva izničevala, ta proces pa so poimenovali »clearing« oziroma izravnavo.

Z obveznicami se pojavi vprašanje eskonta, cene za posojilo. Če je prišlo do nakupa ali prodaje obveznice, zapisani znesek ni določal ne prodajne ne nakupne cene. Nakup v gotovini je pomenil plačilo pod imenskim tečajem, hkrati pa se je podpisnik zavezal, da bo vrnil lastniku obveznice večji znesek od izposojenega. Tako je imel kupec obvezice zagotovljeno donosnost svoje naložbe.

V Antwerpnu se je razvil učinkovit in tekoč sistem trgovanja. Prvič se pojavi pojem izravnave, ki ga omogočajo prenosne menice, obveznice, ki gredo lahko iz rok v roke in tekoče izničujejo dolgove in upe. Hkrati pa se v tem času tudi prvič načne vprašanje, ki je navzoče že od začetkov menjave, vprašanje cene denarja.

5.1.2 ZDRUŽENE PROVINCE

Nizozemske oziroma Združene province, kamor je spadal tudi Amsterdam, je sestavljalo sedem držav: Holandija, Zelandija, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Frizija in Gronigen, ki so bile neodvisne. Vsaka od provinc pa je bila sestavljena iz mreže mest (v Holandiji 18 mest, med njimi tudi Amsterdam in Rotterdam). Vsako mesto si je vladalo samo, pobiralo dajatve, sodilo, pozorno nadzorovalo sosede in ves čas varovalo svojo samostojnost, svoj davčni sistem. Ravno zato je bilo toliko mitnic in mestnih pristojbin. Razdrobljena država in močna decentralizacija pa sta bili obenem vzrok za dokajšnjo svobodo posameznikov.

Združene province so majhno, po naravi revno ozemlje, polovico leta pokrite z morjem, in nerodovito zemljo. Nizozemci so bili skozi zgodovino gospodarsko vezani na plovbo po morju. Na Severnem morju so se izučili ribištva, obrežne plovbe, prevozov na dolge razdalje, pomorskega vojskovanja. Ribišstvo je postalo narodna industrija. Kasneje se ji je pridružil še kitolov. Kmetijski pridelek pa je zadoščal komaj za četrtino tamkajšnje porabe. Poljedelstvo se je usmerilo v vrtnarstvo, izumilo je znanstvene načine kolobarjenja in spričo velikih koristnih mestnih odpadkov je dosegalo večje pridelke kot drugod. Ker je bilo potrebno vsaj polovico porabljenega žita uvoziti, se je nizozemsko poljedelstvo v glavnem preusmerilo k najdonosnejšim poljščinam: k lanu, konoplji, hmelju, tobaku. Bolj kot so se kmetje uklanjali donosnosti industrijskih rastlin, več hrane so morali kupovati na trgu. Tako so se ob stiku z mesti postopoma »potržili«. Velike vasi so postale zbirališčne točke s tržnico ali celo s sejmom. Tudi trgovci so včasih poslovali neposredno s pridelovalcem. Podeželje se je začelo hitro razvijati in bogateti, kmečke mezde so se čedalje bolj približevale mestnim. Ribišstvo je zaradi visokih stroškov dela trpelo izgubo dobička in se je umaknilo novim poklicem.

Polovica prebivalcev Nizozemskih provinc je živelo v mestih, kar je največji odstotek v primerjavi z ostalimi evropskimi mesti. Ravno zaradi tega je postala menjava raznovrstna, povezave redne, izrabljeni so bili vsi načini transporta. V mestih je vladalo meščanstvo, ki je imelo glavno besedo v sodstvu in je po svoji volji lahko kaznovalo in izgnalo iz mesta kogarkoli. V zameno pa je svoje državljane branilo in varovalo pred višjimi sodišči.

Če so hotela preživeti, se nizozemska mesta niso mogla izogniti nujnosti skupnega delovanja. Povezati so morala svoje trgovske in industrijske dejavnosti in postala zato mogočna skupnost. Mesta so si med seboj razdelila naloge. V Leidnu, Haarlemu in Delftu je cvetela industrija, v Rotterdamu ladjedelstvo, nadzoroval je tudi ribja lovišča v Severnem morju, Haag je bil že tedaj politična prestolnica. Ustanovljena je prva Amsterdamska banka, poleg nje pa nastanejo tudi druge manjše banke.

5.1.2.1 AMSTERDAM

Očitno je, da so se skozi zgodovino vodilna kapitalistična mesta izmenjevala. Ko je Antwerpen nasledil Benetke, ga je v drugi polovici 16. stoletja nasledil Amsterdam, in sicer za dobro stoletje. Hkrati pa je s tem Sever ponovno in to pot tudi dokončno premagal Jug.

Mesta v Združenih provincah so si razdelila naloge, med seboj so se povezala, izoblikovala so mreže, zasedla so različno visoke ravni in pri tem sestavila piramido. V središču ali na vrhu je bilo vodilno mesto, težje in gospodovalnejše od drugih, s katerimi je povezano. To mesto je bilo Amsterdam. Sodelovanje med Amsterdamom in ostalimi bogatejšimi mesti Združenih provinc je mestu omogočilo postati »največja kača vesolja, sedež izobilja, shajališče bogastva in ljubezen neba«.

5.1.2.1.1 *POGLAVITNI VZROKI RAZCVETA AMSTERDAMA*

1. Ladjevje

Holandsko ladjevje je bilo tolikšno kot vsa druga evropska ladjevja skupaj. V amsterdamskem pristanišču naj bi bilo okoli šest tisoč ladij, s stotonsko nosilnostjo, med njimi tudi trgovskih, ki so štejele skupaj 48.000 mornarjev, kar je mnogo več kot v Antwerpnu. Ladje so izdelovali ceneje kot druga morska mesta, saj so ladijski les, jambore, katran, vrvi in smolo dobivali neposredno iz Baltika. Uporabljali pa so tudi najsodobnejšo tehniko, mehanske žage, naprave za postavljanje jamborov, imeli izvedene delovodje in delavce. Številčnost je hkrati pomenila tudi kakovost. Ladje, natovorjene s soljo in ribami, so pomenile cvetoč promet z baltskimi državami, kjer so v zameno dobili opremo za ladje in žito. Ta promet naj bi bil po mnenju nekaterih zgodovinarjev ključnega pomena za vzpon Amsterdama. Holandske ladje so zelo zgodaj izvažale v tujino, zlasti v Benetke in Španijo. Po letu 1550 so prevzele glavnino pomorskega prometa med severom in portugalskimi in španskimi pristanišči. Kmalu so prenašale pet šestin blaga, izmenjanega med Iberskim polotokom in severnim Atlantikom: pšenico, rž, opremo in hrano za mornarico in industrijske izdelke severne Evrope do Seville,

ki jih je ta izvažala v Ameriko, za sol, olje, volno, vino in predvsem srebro. Zavzetje te prometne poti se časovno ujema z odprtjem Amsterdamske borze in Zavarovalniške zbornice.

Brez dvoma lahko rečemo, da je bil prvi večji uspeh Holandije in s tem tudi Amsterdama posledica povezave, ki so jo zagotovile holandske ladje in holandski trgovci, med polom na severu, Baltikom in flamsko, nemško in francosko industrijo, in polom na jugu, Seviljo in odprtimi vrati proti Ameriki. Španija je dobivala surovine in manufakturne izdelke, Holandci pa so si zagotovili plačilo v gotovini, srebru. Prav srebrna kovina je pomenila jamstvo holandske trgovine z Baltikom, kjer so imeli primanjkljaj.

2. Spošna toleranca in rast prebivalstva

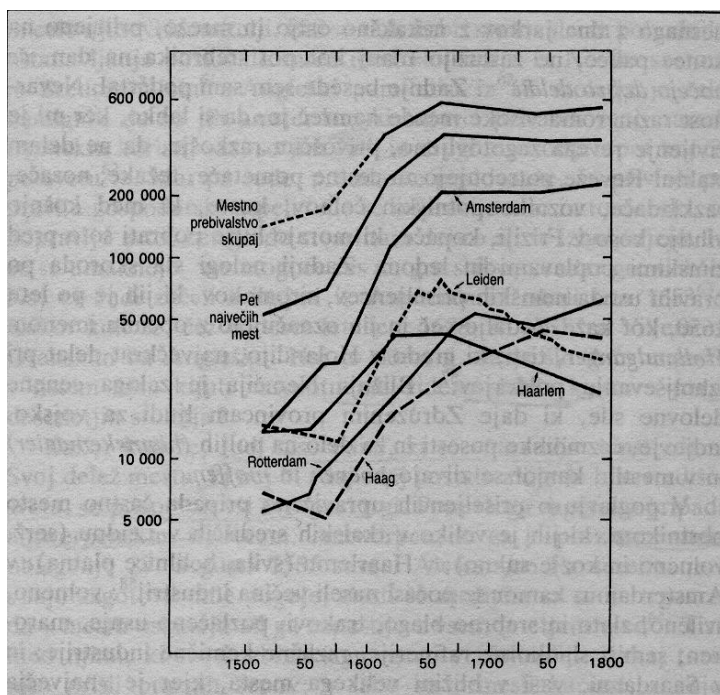
Dejavnik vzpona Amsterdama je bila tudi nagla rast prebivalstva, delovne sile v mestih. Rast pa ni bila samo posledica domačega prebivalstva. Razmah holandskega gospodarstva je privabljal in hkrati zahteval tujce. Prebivalstvo je bilo protestantsko in katoliško. Po mnogih valih verskega nasilja je na koncu zavladovala strpnost, obenem z njo so se uveljavile osebne svoboščine, ki jim je bila razdrobljenost politične oblasti naklonjena. Prevladovala je vera reformacije, kljub temu pa so imeli 25 rimokatoliških cerkev. Prvič je bila dovoljena različnost veroizpovedi. Novo središče sveta je vse sloje obravnavalo enako - kot prispevek k bogastvu republike - in torej ni čudno, da je bilo mesto pribežališče, zavetje ljudi, ki so bežali pred verskim in političnim nasiljem.

Največ priseljencev je bilo obrtnikov. Naselili so se v tkalskih središčih (Leidn), kjer so obdelovali volneno in kozje sukno, v Haarlemu, kjer je bila svila in belilnica platna, v Amsterdamu, kamor se je počasi naselila večina industrij: volneno, zlato, srebrno in svileni blago, trakovi, pozlačeno usnje, semiš, rafinerije sladkorja, različne kemične industrije in v Saardamu, vasi v bližini Amsterdama, kjer je bila največja ladjedelnica na svetu. Pri vseh omenjenih dejavnostih je bila tuja delovna sila odločilnega pomena porasta blaginje.

Poleg revežev, beguncev in obrtnikov so prišli v Holandijo tudi številni trgovci, imetniki kapitala. K bogastvu province so še posebej prispevali Židje. Po Wernerju Sombartu naj bi ti v Amsterdam celo prinesli kapitalizem. Ta vsekakor ni bil le njihova posledica, je pa dejstvo, da so Židje mestu izdatno pomagali. Bili so mojstri menjave, poznali so borzni sistem, dobri svetovalci in pobudniki ustanavljanja poslovnih mrež med Holandijo in Novim svetom ter Sredozemljem. Poleg Židov so bili za razcvet Amsterdama pomembni tudi antverpski trgovci, ki so prišli v mesto s kapitalom, znanjem, trgovskimi zvezami in izkušnjami.

Med leti 1600 in 1700 je prebivalstvo Amsterdama zrastle za 150.000 ljudi (iz 50.000 na 200.000), kar prikazuje tudi spodnja slika. Vsi narodi; Flamci, Nemci, Valonci, Nemci, Portugalci, francoski hugenoti in Judje, so se pomešali in rodili nizozemski narod.

Slika 2: Rast mestnega prebivalstva

Vir: Braudel, 1991, str. 93.

3. Svobodna trgovina

Holandska politika in življenje sta vseskozi branila in varovala le eno: trgovske koristi. V Holandiji se koristi države v trgovini ujemajo s koristmi posameznika in stopajo po isti poti. Trgovina je povsem svobodna in trgovcem nihče nič ne predpisuje. Lahko ubogajo samo zakone svojih lastnih koristi. Tako pravilo je bilo uveljavljeno in država ga je imela za svoje bistvo. Če je naredil posameznik pri poslovanju kaj državi nasprotnega, je država zamižala. V Amsterdamu so bile možne poneverbe in razna spletkarjenja. Ob tako vedenje se ni noben spotaknil. »Posel je posel,« je bil moto trgovcev in podjetnikov. Lep primer za neupoštevanje pravil nam prikazujejo tudi dogodki konec 17. stoletja. V Franciji je primanjkovalo pšenice in po vseh pokrajinah je vladala lakota; bilo je sredi francosko-holandske vojne. Namesto da bi Francijo prisilili v podpis miru ob določenih pogojih, tako bi še bolj prispevali k pomanjkanju, so začeli holandski trgovci, čeprav je bilo strogo prepovedano, pošiljati z ladjami z zastavami nezavezniških držav hrano in blago ter na ta račun bogateli. Kapitalizem je dobival svojo pravo obliko.

Razvoj Amsterdama v svetovno trgovsko mesto je zahtevalo velikopotezen razširitveni mestni načrt, ki se ga je mestna vlada lotila leta 1610. Načrt je predvideval tri krožne kanale z enim središčem. Po kanalski poti naj bi potekal mestni tovorni promet, ob kanalih pa so nastajale mogočne trgovske hiše, v katerih je bilo deloma uskladiščeno tudi blago.

5.1.2.1.2 TRGOVSKI POSTOPKI IN NAVADE V AMSTERDAMU

Politični esej »Essai politique sur le commerce« iz leta 1734 Jeana Francois Melona, prvega ekonomskega teoretika v tedanji Franciji, opiše Amsterdam kot mesto, ki veliko dobiva in malo porablja. Velike količine dobiva po morju in jih po isti poti razpošilja naprej. Taka naj bi bila tudi opredelitev »prehodne trgovine«. Prehodna trgovina je namreč zahtevala lahko in hitro poravnavo, s katero naj bi se nepregledni tok plačil med seboj izravnal s pomočjo kliringa. Amsterdamski bančni sistem naj bi bil pregleden, fleksibilnejši in hitrejši v primerjavi z ostalimi, saj je bil nepretrgan. Po poročilu bančnikov v tistem času je močnejše podjetje vsak dan v knjigo napisalo od 60 do 80 bančnih postavk na debetno ali kreditno stran.

Plačniki so plačevali s prenosnimi nalogi in uporabljajo t. i. bančni denar, namišljeni denar. V Amsterdamski banki je bilo vse poslovanje spremenjeno v knjiženje, ni bila torej emisijska banka, da bi izdajala denar, ampak je omogočala enostaven prenos sredstev, ki ji ga je narekovala prehodna trgovina. Nasprotno pa Amsterdamska banka ni bila v pomoč pri kreditu, saj je bila prekoračitev na bančnem računu prepovedana z globo. Kredit, nepogrešljiv na katerem koli drugem trgu, pa je bil za Amsterdam življenjskega pomena, predvsem zaradi izrednih okoliščin blaga, ki so ga najprej kupili in skladiščili ter kasneje prodali in izvozili.

Leta 1609 je bila zato v Amsterdamu ustanovljena Wisslova banka, ki je bila v nasprotju z že dolgo delujočimi zasebnimi nizozemskimi bankami javna banka. Javna banka je oživljala trgovsko dejavnost, predvsem trgovino z daljnimi deželami in zmanjševala zasebna tveganja trgovcev. Poslovneži so naložili svoj denar v banke; banke so zanje vodile račune, sprejemale kredite in odobravale posojila. Amsterdam se je razvijal v središče nastajajočega mednarodnega plačilnega prometa in v točko, v kateri se osredotoča evropska trgovina. Vsak, kdor je posloval v Amsterdamu, je moral odpreti račun pri Wisslovi banki.

5.1.2.1.2.1 POSREDNIŠTVO IN KREDITIRANJE

Posredniška trgovina je nasprotje osebne trgovine, tako imenovane lastniške trgovine in pomeni obračanje blaga v imenu drugega. Posredništvo je pravzaprav naročilo, ki ga da en trgovec drugemu v trgovini. Tisti, ki naroča, je naročnik; tisti, ki mu je naročilo dano, je trgovec posrednik. Posredovanje pri prehodni trgovini pomeni sprejemanje pošiljk blaga in njihovo odpošiljanje na cilj.

Čeprav posredovanja Holandija ni izumila sama, ga je že zelo zgodaj in za dolgo časa postavila na prvo mesto med svojimi trgovinskimi dejavnostmi. Trgovec je bil tako lahko posrednik za drugega trgovca, ta pa je bi spet posrednik za tretjega. Holandski trgovec je imel v tujini stalne posrednike in ti so izvrševali njegovo prodajo, nakup ali zgolj iskali odjemalce, na primer v Livornu, Sevilli, Nantesu itd. Lahko pa je bil amsterdamski trgovec sam

posrednik in si je tedaj s kreditom podredil trgovca, ki se je zatekel po njegov denar bodisi pri prodaji ali pri nakupu. Holandski trgovci posredniki so namreč posojali denar tujim trgovcem. Le-ti so jim zaupali v posredstvo svoje nakupe blaga v zameno za vrnitev dolga, ki so ga izplačali šele dva ali tri mesece po prejeti pošiljki, s čimer so dobili štirimesečno posojilo. Kreditiranje je bilo bolj prikrito pri prodaji blaga. Ko je tuji trgovec poslal holandskemu posredniku na debelo blago z naročilom, naj ga proda po določeni ceni, mu je dal posrednik predujem v višini četrtnine, polovice ali celo treh četrtin domenjene cene. Za predujem je bila določena obrestna mera na račun prodajalca oziroma kupca.

Amsterdamski posrednik je torej največkrat zalagal denar za kupčije svojih družabnikov. Če izdelovalci niso mogli prodati nikjer druge svojega blaga, so ga poslali v Amsterdam, saj so si tam zlahka izposodili tri četrtnine vrednosti svojega blaga po zmernih obrestih, medtem pa so čakali na ugodno priložnost za prodajo. Holandci so bili v resnici trgovci s kreditom za vso Evropo in v tem je največja skrivnost njihove uspešnosti.

5.1.2.1.2.2 RAZVOJ FINANC

Blaginja je Holandijo pripeljala do presežkov, ki jih kredit, s katerim je zalagala trgovsko Evropo, ni mogel posrkati. Zato je svoje presežke ponudila tudi sodobnim državam in se tako iz posredne trgovine usmerila v finance. Ker je bilo prostega kapitala v Amsterdamu na pretek, je obrestna mera zdrsnila s 5 odstotkov na 3 ali 2 odstotka. Zaradi višjih obrestnih mer v tujini je prišlo do odtoka presežnih sredstev, tako da je spodbujal rast in razvoj trgovine ostalih evropskih držav, predvsem Francije in Anglije.

Posojanje tujini v 17. in 18. stoletju je bil sicer donosen posel. Pred bančnimi okenci holandskih posojilodajalcev so se zvrstile vse države. Danski dvor je dobil dva milijona, ki na koncu prineseta Holandcem 12 milijonov, poleg njega dobijo sredstva tudi nemški cesar, saški volilni knez, bavorski volilni knez, švedski kralj, Katarina II. v Rusiji, francoski kralj.

Vselej povsem enak postopek tujih posojil je še danes dobro znan: podjetje, ki prevzame nalogo, da bo posojilo v obliki obveznic, ki bodo nato kotirale na trgu, spravilo na trg, objavi razpis, ki je v načelu javen, če ni posojilo, ki ima kolikor toliko dobro jamstvo že razprodano, še preden je sploh razpisano. Posojila so posredovale t. i. pisarne, zasebna podjetja. Imele so pogodbe z že omenjenimi podjetji in njihovimi zastopniki. Obveznice so tako prišle na borzo. Lastniki obveznic so jih, če je bila cena na trgu višja od nominalne, prodali, ali pa so jih obdržali. Pisarne so pošiljale denar posojilojemalcu in razdeljevale obresti posojilodajalcu. Obrestna mera je bila nizka, komaj za odve odstotni točki višja od tiste, ki je bila v navadi med trgovci. Petodstotne obresti so bile obravnavane kot izjemno visoke. Večinoma so posojilodajalci zahtevali jamstvo: zemljo, državne dohodke, dragulje, bisere, drago kamenje (lahko bi rekli, da v Amsterdamu že v 18. stoletju poznamo obveznice, podobne današnjim hipotekarnim obveznicam). Saški volilni knez je leta 1764 v Amsterdamsko banko položil za

devet milijonov dragih kamnov; Katarina II. je leta 1769 poslala kronske diamante. Lahko pa so bile zastavljene tudi velike zaloge blaga, živo srebro, baker ...

Slika 3: Holandski kapital leta 1782

Zunanja posojila državam	335 milijonov florinov	od tega: Angliji: 280 Franciji: 25 drugim: 30
Posojila kolonijam	140 milijonov florinov (provincam, družbam)	
Notranja posojila	425 milijonov florinov	
Menjalnice	50 milijonov florinov	
Zlato, srebro, dragulji	50 milijonov florinov	

Vir: Braudel, 1991a, str. 130.

Slika prikazuje, kako je bil v letu 1782 naložen holandski kapital. Največji delež zavzemajo posojila, tako zunanja kot notranja, saj predstavljajo dobre tri četrtine skupnega nizozemskega kapitala.

Z večjim razvojem financ se izlušči tudi posebno izrazoslovje: zaposleni v pisarni se imenujejo trgovski bančniki, pogajalski bančniki ali finančni posredniki. Tisti, ki pridobivajo odjemalce, se imenujejo podjetniki. To so bili tisti, ki so obveznice razdeljevali, tržili med ljudi. Imenujejo jih tudi trgovci z vrednostnimi papirji.

5.1.2.1.3 SVET ZUNAJ AMSTERDAMA

V nadaljevanju bom predstavila Amsterdamu podrejena gospodarstva, gospodarstva, ki jih je vodilno med njimi izkoriščalo tako, da se je samo zne bilo najmanj donosnih nalog in proizvodenj in da je največkrat neposredno nadzorovalo nižje člene v tržni verigi.

Rešitve so v posameznih krajih in upoštevaje naravo in učinkovitost gospodarstva, ki ga izvaja osrednje gospodarstvo, različne. Predstavila bom tri zglede, ki te razlike zaznamujejo: baltske dežele, Francijo ter Anglijo.

5.1.2.1.3.1 OKOLI BALTIKA

Baltske dežele so preveč različne, da bi jih lahko vzorec zgledov, ki sem jih izbrala, pokril v vsej širini. Precej notranjih predelov, goratih, gozdnatih ali močvirnih, posejanih z jezeri in šotišči, ostaja poleg tega zunaj vsakdanjih povezav. Taka, več kot na pol neobljudena

območja, so v prvi vrsti posledica velike nezadostnosti prebivalstva. Kljub temu pa so se v teh deželah razvila različna gospodarstva: gospodarstva v notranjosti, kjer je kmečko življenje, ustvarjalec presežkov, zaobjemalo vse dejavnosti; obrežna, vselej živahna gospodarstva z vasmi pomorščakov; mestna gospodarstva, ki so se uveljavila večinoma s silo; in naposled ozemeljska gospodarstva, ki so se zarisovala in že delovala kot enotni politični prostor.

5.1.2.1.3.1.1 ŠVEDSKA

Švedska je nastajajoče ozemeljsko gospodarstvo, obenem zgodnje in zapoznelo. Zgodnje, ker se je švedski politični prostor zarisal že zelo zgodaj, v 11. stoletju. Gospodarsko pa zapoznelo, saj je Stockholm poln in odtlej nesporen razmah dosegel šele s prihodom družine Wasa leta 1523. Gustav Erickson Wasa je bil švedski kralj, ki je postavil temelje sodobni švedski državi.

Pri Švedski se je torej gospodarski prostor izoblikoval počasi in v okviru že zarisane političnega prostora. Za počasnost pa so bili krivi dokaj razumljivi posebni razlogi.

V prvi vrsti težavne in pravzaprav neobstoječe povezave (švedske ceste izvirajo šele iz 18. stoletja) sredi neznanskega prostora dobrih 400.000 kvadratnih kilometrov, ki se je z dolgimi vojnami povečal v razsežnost cesarstva in meril 900.000 kvadratnih kilometrov: Švedska, Finska, Danska, Livonija (rusko ozemlje), Pomorjansko (del Prusije), Maklenburško – Saško ozemlje. Leta 1700 so se Rusija, Danska, Saška - Poljska zoper švedsko prevlado združile v napadalno zvezo in vdrle v Livonijo, današnjo Latvijo. Ruski zaveznik, saški knez in poljski kralj Avgust Močni, začne veliko nordijsko vojno, ki traja 21 let. Leta 1720 je Švedska podpisala Stockholmski mir z Dansko in leta 1721 Nystadski mir z Rusijo. Pri tem je izgubila veliko ozemlje, vendar pa je Finska v njeni posesti ostala do leta 1809, ko si jo je pridružila Rusija.

Druga šibkost Švedske je bilo njeno premaloštevilčno prebivalstvo: ob obrežjih Baltika in Severnega morja je živelo 1.200.000 Švedov, 500.000 Fincev in milijon drugih. Francija je recimo v tistem času, času Ludvika XIV., imela 20 milijonov ljudi.

Še zadnjo šibkost tega ozemlja predstavljajo baltske vode, najpomembnejše površine za prevoznništvo, ki jih Švedska ni imela v svojih rokah. Njeno ladjedevje je bilo dokaj revno. Sestavljale so ga resda številne ladje, vendar z neznatno nosilnostjo, po večini kmečke ladje, ki se niso oddaljevale od obrežja. Vojaško ladjedevje je bilo rojeno v 17. stoletju in se ni moglo kosati z danskim in ruskim ladjedevjem. Pomorski promet je bil po 16. stoletju v rokah Holandije. Leta 1597 je prišlo na Baltik okoli 2000 holandskih ladij in ujelo morje v goste zanke holandskih menjav. Čeprav je imela Švedska precej ugodnosti zaradi svojih osvojitvev in carinskih dohodkov, ki jih je dobivala z nadzorovanjem severnonemških rek in prometa po njih, je bila vendarle ujeta v niti amsterdamskega kapitalizma. Podreditev Stockholma Amsterdamu je bila popolna. Čeprav bi se Švedi ob ugodni priložnosti lahko otresli

Holandcev, so vedeli, da bi s tem zavrli poživljajoč promet po Baltiku in bi povzročili upad domačega gospodarstva. Švedi so Holandce sicer sovražili, vendar se jih niso hoteli rešiti tako, da bi se prepustili na milost in nemilost pomoči Francozov in Angležev. Leta 1695 je švedska vlada opozorila Angleže, da lahko preženejo Holandce iz Baltika samo, če jih na njem zamenjajo oni sami.

Vse do leta 1670, do začetka angleškega pritiska proti Baltiku, so Holandci uspešno odbijali vse tekmece. Njihovim trgovcem se je zdelo celo premalo, da bi svoje švedske kupčije usmerjali iz Amsterdama. Mnogi med njimi - in ne najmanjši - so se preselili na Švedsko, prevzeli včasih švedsko državljanstvo, pridobili plemstvo in imeli tako povsem proste roke pri poslih. To so bile družine: Geeri, Tripi, Blommaerti, Wewestri.

Holandska dejavnost se je globoko zadrila v švedsko gospodarstvo, vse do proizvodnje in izrabe cenene kmečke delovne sile. Amsterdam je nadzoroval tako izdelke iz švedskega pragozda na severu (drva, plohe, deske, ladijske jambore, katran, smolo) kakor tudi celotno dejavnost rudarskega mesta Bergslag, nedaleč od prestolnice. To je bila 15.000 kvadratnih kilometrov velika površina z nahajališči zlata, srebra, svinca, cinka, bakra in železa. Na obrobju Bergslaga so zrastle plavži, kovačnice in tovarne topov in topovskih krogel. Mogočno fužinarstvo je bilo v službi Švedske in njene politične veličine, vendar močno odvisno od Amsterdama in holandskih podjetij.

Ko se je Švedska v letih 1720-1721 skrčila na zvezo Švedska - Finska, si je nadomestilo za izgubo baltskega ozemlja poiskala na zahodu. Razmahnil se je Göteborg, ki je bil ustanovljen leta 1618. Göteborg je predstavljal švedsko okno proti Zahodu. Švedsko trgovsko ladjedevje se je okrepilo, povečalo število in nosilnost svojih ladij (leta 1723 je bilo 228 ladij, čez tri leta že 480 ladij) in zapustilo Baltik. Leta 1732 je prva finska ladja, ki je izplula, dosegla Španijo, leto poprej je švedski kralj ustanovil švedsko Indijsko družbo.

Razmah švedskega ladjedevja je bil nekakšna osvoboditev; pomenil je neposreden dostop do zahodne soli, vina in tkanin in do kolonialnih izdelkov, zato posredniki niso bili več potrebni. S pozorno politiko si je Švedska prizadevala ustvariti industrijo, in to se ji je bolj ali manj posrečilo, precej dobro v ladjedelstvu in slabše pri svili in kakovostnem suknu. Na koncu je Švedska še zmeraj ostala odvisna od finančnih krogov v Amsterdamu in njena cvetoča Indijska družba je dopuščala precejšnjo mednarodno, še zlasti angleško udeležbo tako na ravni kapitala kakor na ravni posadk in ladijskih nadzornikov. Švedi se dolgo časa niso otresli premoči mednarodnega gospodarstva.

5.1.2.1.3.1.2 FINSKA

Finska, ki je od Zahoda bolj oddaljena in zato za Zahodnjake manj dostopna od Švedske, je zunanjemu trgu ponujala v glavnem predelane gozdne izdelke, v prvi vrsti katran. V Viborgu, mestecu na jugu Finske, je potekala kmečka trgovina. Tu so se srečavali kmečki pridelovalci, država, ki je upala, da bodo kmetje plačevali dajatve v denarju, ter trgovci, ki so kmetu edini lahko ponudili denar in so mu ga lahko tudi pri priči »vzeli« zaradi nujne menjave soli za katran. Šlo je torej za igro treh: trgovca, kmeta in države, kjer je bil kraljevski pooblaščenec, obenem posrednik in razsodnik.

Trgovci v Viborgu, »meščani« mesteca so bili Nemci. Ko je prišel kmet, dobavitelj in odjemalec trgovcev v mesto, je bilo v navadi, da trgovec poskrbi za njegovo nastanitev in hrano pa tudi za njegove račune. Posledično se je kmet pri trgovcu zadolžil, njegove obveznosti pa so bile vpisane v knjige viborških nemških trgovcev. Trgovci so bili sami zgolj posredniki, saj so naročila za nakup in predujme dobivali iz Stockholma, Stockholm pa je spet samo ponavljal navodila in kredit iz Amsterdama.

Tako Amsterdam, čeprav Holandcev na Finskem ni bilo, preko Stockholma narekuje tudi naravo in velikost poslovanja Finske.

5.1.2.1.3.1.3 POLJSKA

Mesto, ki je v tistem času zaznamovalo trgovsko dogajanje na Poljskem, je bilo Gdansk. Mesto je bilo najpomembnejše uvozno in izvozno pristanišče med širnim svetom in Poljsko. Gre za bogato, naseljeno mesto z odlično lego.

Meščani so imeli izključno pravico nakupovanja pšenice in drugega blaga, ki prihaja v mesto iz Poljske, in tujci niso imeli pravice poslovati s Poljsko ali pošiljati blaga na Poljsko prek mesta. Tako pri nakupu kot pri prodaji blaga so bili obvezani trgovati samo z meščani.

Prednost Gdanska pred ostalimi mesti na Poljskem pa je posledica tesne zunanje podrejenosti Amsterdamu. Cene v Gdanku in cene v Amsterdamu, ki prvim zapovedujejo, so dokaj tesno povezane. V 16. in 17. stoletju so Holandci zavrli pomorsko dejavnost Gdanska proti zahodu, ker so se bali tekmecev. V zameno so spodbudili kratek industrijski razcvet.

Razmerje med Gdanskom in Amsterdamom se v bistvu ne razlikuje od razmerja med Stockholmom in Amsterdamom. Obe mesti sta Amsterdamu podrejeni, odvisni od njegove trgovine in financ.

5.1.2.1.3.2 FRANCIJA PROTI HOLANDIJI

V 17. stoletju si je drobcena severna republika Francijo dobesedno podjarmila. Ob vsem francoskem atlantskem bregu ni bilo pristanišča, v katerega ne bi zahajalo iz dneva v dan več holandskih ladij, največkrat sicer z maloštevilčno posadko (sedem ali osem mož), ki pa so neprestano nalagale vino, vinsko žganje, sol, sadje ali druga pokvarljiva živila ter platno in pšenico. Po vseh pristaniščih, še zlasti v Nantesu in Bordeauxu, so se nastanili holandski trgovci in posredniki, ki so obogateli, si nakopičili velikanske vsote denarja potem pa so se vrnili domov. Dolga leta so bili v kraju, kjer so živeli, del vsakdanjega gospodarskega življenja. Domači trgovci so bili zavistni in nestrpni, vendar tekmecev niso mogli premagati in odstraniti. Živež, ki je prišel v francoska pristanišča ob Rokavskem prelivu ali oceanu, je bil največkrat pokvarljiv, tako da je bila že pogostost ladijskih prihodov za Nizozemce pomemben adut. Kadar pa je kakšna francoska ladja hotela pripeljati vino ali presna živila neposredno v Amsterdam, je vedno naletela na načrtne ovire.

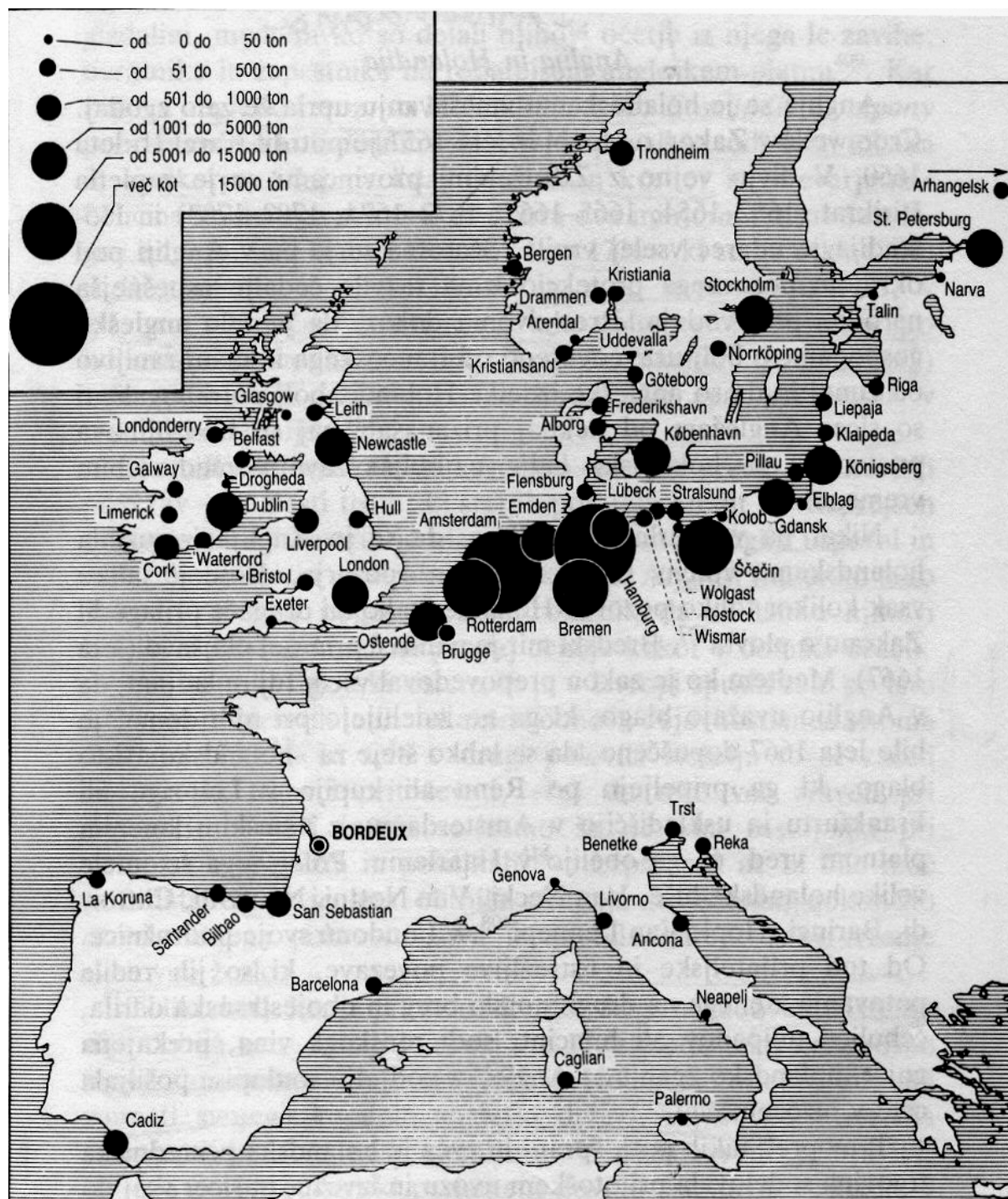
Francoskih povračilnih ukrepov, ki jih sicer ni bilo malo, se je znala Holandija dobro ubraniti. Najprej tako, da je francoskim izdelkom pokazala hrbet. Zlahka se je namreč lahko obrnila k drugim dobaviteljem, in od tod razcvet portugalskih, španskih, azorski ali madeirskih vin in katalonskega žganja. Leta 1669 je bilo v Amsterdamu rensko vino šicer še redko, zato pa ga je bilo v 18. stoletju na pretek. Holandci so imeli za soljenje rib in mesa dolgo časa rajši bourgneufsko sol v primerjavi s preostro cadiško in setubalsko, pozneje pa so se naučili, da lahko ibersko sol omilijo tako, da jo pomešajo z morsko vodo z domačih bregov. Francoski izdelki so bili v Holandiji cenejši kakor doma, saj se je holadski trgovec-posrednik trudil blago prodati čimprej, ne glede na ceno, sam pa je tako ali tako imel koristi od obresti zaradi predujma in vnaprejšnjega odkupa. Francoski razkošni manufakturni izdelki so bili v tujini neznansko priljubljeni, niso pa bili nenadomestljivi. Vselej jih je bilo moč posnemati in domala enako kakovostne izdelovati v Holandiji.

Zaradi trgovskih mrež in kreditnih pripomočkov je lahko Holandija po mili volji spreminjala politiko do Francije. In zato se Francija kljub virom, naporom in jezi ni mogla otresti holandskega posredstva nič boljše od Švedske. Za Holandce in njihove lastne koristi je bilo pomembno, da so Francijo preplavljali z blagom, ki je iz Holandije izviralo ali ga je Holandija prerazdeljevala. Francija je delala načrte, kako bi zaprla svoja pristanišča in meje v kraljestvu, nagajala holandskim ribičem, ovirala trgovino amsterdamskih trgovcev v Franciji, vendar so bili načrti težko izvedljivi. Francija namreč ni imela trgovcev na debelo, saj so bili ti večinoma tuji zastopniki in posredniki, se pravi, da so za njimi stali holandski veliki trgovci. Večinoma pa so bili trgovci na debelo kar Holandci sami. V Holandiji je bilo zaradi takšne menjave veliko francoskih zlatnikov in srebrnikov. Francija tudi ni imela dovolj ladij, primernih za svojo trgovino na daljavo. Zaradi omenjenih vzrokov Francija v tistem času nikakor ne bi mogla izpeljati svoje tako obsežne mednarodne trgovine z ostalim svetom.

V Bordeauxu, kjer je bil trgovski razcvet veličasten, je bilo še ob koncu 18. stoletja splošno znano, da dobro tretjino prometa nadzorujejo Holandci.

Slika 4 kaže letno povprečje odposlanih ton iz Bordeauxa med letoma 1780 in 1791. Premoč Severa je bila očitna. Promet je potekal večinoma pod holandsko zastavo. Leta 1786 je bilo po poročilu francoskega konzula de Lironcourta vseh 273 ladij, ki so prišle iz Francije v Amsterdam, holandskih. Ladje so vozile predvsem vino, sladkor, kavo iz Bordeauxa na Sever in uvažale les in žito v Francijo.

Slika 4: Povezave Bordeauxa z evropskimi pristanišči

Vir: Braudel, 1991, str. 70.

5.1.2.1.3.3 ANGLIJA IN HOLANDIJA

Anglija se je holandskemu vmešavanju uprla že zelo zgodaj. Poznan je Pomorski zakon, sprejet leta 1651, ki ga je v tedanjem državnem svetu angleške republike (Commonwealth, tj. skupnost) razglasil Oliver Cromwell⁸, vodilna politična osebnost tistega časa.

Zakon določa, da smejo blago iz Azije, Afrike in Amerike dovažati v domovino oziroma ga od tam izvažati le še angleške ladje. Blago iz Evrope smejo pripeljati v Anglijo tudi ladje, ki so last dežele, od koder izdelki izvirajo.

Zakon naj bi zavaroval angleško ladjarstvo pred tujimi tekmeci, posebej pa je bil naravnani proti nizozemski pomorski trgovini. Pomen pomorskega zakona je predvsem v pospeševanju angleške trgovine in razvoja kolonij. Trgovska buržoazija, ki jo je ta zakon ščitil, je dosegla velik gospodarski vzpon. Večina zgodovinarjev meni, da je prav ta zakon zgradil temelje za vzpon Anglije v vodilno pomorsko silo. Ščasoma se je v Angliji pod okriljem pozornega protekcionizma razvila čedalje uspešnejša narodna proizvodnja. Zakon je iz angleške države naredil samozadostno gospodarsko enoto. Angleži so postavili gospodarski sistem, ki je vseboval načrtno gospodarsko pospeševanje in vodenje gospodarstva, ustanavljali so monopolne trgovske družbe, enotni notranji trg, se osredotočili na ukrepe, ki bi povečali povpraševanje po domačih volnenih izdelkih in zmanjševali uvoz.

Pomorski zakon pa nizozemski pomorski plovbi ni zadal odločilnega udarca. Njen delež v angleškem uvozu in izvozu se je že desetletja močno zmanjševal, zakon pa ni vplival na trgovino z baltskimi državami, ki je bila za Nizozemsko nadvse pomembna. Odnosi med državama so se kljub temu poslabšali. Posledice angleškega protekcionističnega zakona so štiri angleško-nizozemske vojne (1652-1654; 1665-1667; 1672-1674; 1782-1783), kjer je Holandija udarec vselej vrnila.

Brez dvoma je opisani razvoj Anglije dokaz, da ja bilo angleško gospodarstvo od zunaj bolj uravnovešeno in manj ranljivo od francoskega in da so angleške izdelke Holandci bolj potrebovali in so jim tudi od nekdaj prizanašali, saj so bila njihova pristanišča za holandske ladje najboljše zavetje med slabim vremenom, vendar pa se Anglija ni izmuznila holandskemu vplivu. Pomorskemu zakonu se je namreč lahko prilagodilo veliko spretnih holandskih trgovcev. Medtem ko je zakon prepovedoval vsem tujim ladjam, da v Anglijo

⁸ Oliver Cromwell (1599-1658) je bil puritanski plemič, vojskovodja, ki je poveljeval angleški parlamentarni vojski in v bitki pri Marston Mooru leta 1644 porazil rojaliste, privrženca angleškega absolutističnega kralja Karla I. Po obglavitvi kralja so v Angliji razglasili republiko, ki jo imenujejo Commonwealth in uvedli državni svet, ki je vladal skupaj s 460 članskim parlamentom, ki je imel zakonodajno oblast.

Leta 1645 so Cromwella imenovali za lorda protektorja, tako je dobil položaj z vladarskimi pooblastili in imel najvišjo zakonodajno oblast v Angliji, Škotski, Irski in v kolonijah. Leta 1655 je razpustil parlament, ker je ta podvomil o njegovi avtoriteti in do leta 1657 vladal sam. Njegova politika je bila diktatorska, uvede puritansko vojaško diktaturo. Pri vladanju se opira na izbrane čete konjenikov puritancev t. i. «ironsides» (oklepniki, železni možje). Deželo razdeli na dvanajst vojaških okrožij, ki jim načeljujejo generalni majorji in nadzorujejo mestne in krajevne oblasti, pobirajo davke. Cromwell uvede cenzuro tiska, prepove gledališke predstave, konjske dirke in prostitucijo. Proti njegovemu vladanju raste odpor rojalistov in srednjega stanu.

uvažajo blago, ki ga ne izdelujejo pri njih doma, je Bredski mir po drugi angleško-nizozemski vojni prinesel olajšavo. Leta 1667 je bilo dopuščeno, da se lahko za holandsko blago šteje tisto blago, ki ga pripeljejo po Renu ali kupijo v Leipzigu, Frankfurtu in uskladiščijo v Amsterdamu, z nemški lanenim platnom vred, če ga obelijo v Haarlemu. Poleg tega so imele velike holanske hiše (Van Necki, Van Nottni, Neufvilli, Cliffordi, Baringi, Hopi in Van Lennepi) v Londonu svoje podružnice. Od tod izvirajo prijateljske in ustrezljive povezave, ki so jih rodila potovanja z enega na drugi morski breg in obojestranska darila, čebulice tulipanov ali hijacint, sodi renskega vina, prekajena gnjat, holandsko žganje ... Angleška podjetja so dopise pošiljala celo v nizozemščini.

Prav prek takih poti, lukenj in zvez je holanska posredniška trgovina sodelovala pri otoškem uvozu in izvozu, in sicer vse do leta 1700. Kar zadeva uvoz, je prevažala krzno, usnje, katran, les in ambro iz Rusije in Baltika in tanko platno iz nemškega lanu in obeljeno v Holandiji v Anglijo. Kar zadeva angleški izvoz, so Holandci z dražb Vzhodnoindijske družbe pobrali večino kolonialnih izdelkov; kupovali so tudi dosti tobaka in sladkorja, celo pšenico in kositer in neznanske količine volnenega sukna, ki so ga uskladiščili v Amsterdamu in Rotterdamu in nato ponovno izvozili, v glavnem v Nemčijo. Anglija je tako dolgo ostala ujeta v igro holanske prehodne trgovine. Holandski sistem je uspeval v Angliji zaradi istih vzrokov kot drugje - kredita in vnaprejšnjega odkupa. Tako so bili ne samo francoski, ampak tudi angleški izdelki cenejši v Amsterdamu kot pa doma.

Anglija je z razširitvijo svetovne trgovine ustanovila leta 1599 zgoraj omenjeno Vzhodnoindijsko družbo, ki je postala vzorčni primerek novih družb, ki so nadzorovala predvsem trgovino z Ameriko in Indijo ter so nastala z državno podporo. Angleška krona leta 1600 družbi podeli petnajstletni monopol za angleško trgovanje v Vzhodni Indiji. Kot tekmica Nizozemcev, ki prav tako delujejo v Indiji, ustanovi najprej podružnico v Suratu, pozneje odpre t. i. faktorije (trgovska naselja s skladišči) v Madrasu, Bombaju in Kalkuti. V Amsterdamu se leta 1602 pojavi holandska Vzhodnoindijska družba in postane tekmica angleške. Nastala je z združitvijo več podjetij, dejavnih v indijskem trgovanju, deluje pa predvsem na Cejlonu, v Indoneziji pozneje pa tudi na Japonskem. Trgovski družbi postaneta vzor podobnih družb na Danskem, v Franciji in Avstriji.

5.1.2.1.4 NIZOZEMSKA OSVAJANJA

Nizozemska kolonizacija se je začela šele leta 1621 z ustanovitvijo Zahodnoindijske družbe, ki je bila ustanovljena po vzoru holandske Vzhodnoindijske družbe. Nizozemska je podelila novi družbi trgovski monopol ter pravico koloniziranja za Ameriko, otoke Pacifiškega oceana in zahodnoafriško obalo. Španija, ki je obvladovala omenjeni prostor, je s prepovedmi dolgo časa ovirala Nizozemsko pri samostojni čezmorski trgovini. Špancem in Portugalcem je vlada prepovedala sklepati z Nizozemci pogodbe ali jim odplačevati zapadle dolgove. Nizozemskim

ladjam so s silo preprečevali, da bi pristajale v pristaniščih pod španskim nadzorstvom. Kljub temu se je nizozemska trgovina po koncu 16. stoletja razmahnila tudi v ta del sveta.

Zahodnoindijsko družbo so ustanovili nizozemski stanovi predvsem iz političnih vzrokov. Stanovi niso zahtevali od pomorščakov nobenih dajatev, ampak so kapitanom celo izplačevali denarne nagrade, da bi povečali zanimanje za daljnomoško trgovino.

Družba naj bi napadala španske čezmorske posesti, vezala tam špansko vojsko in jo odtegovala od Evrope. Poleg tega so hoteli pridobiti zemljo za naselitev kalvinistov, ki so jih izgnali iz belgijske Flandrije. Sprva je Zahodnoindijska družba delovala zelo uspešno. Do leta 1649 si je pridobila večja ozemlja v Severni Ameriki, nekaj zahodnoindijskih otokov ter pomembna območja v Braziliji in Gvajani.

Tako Zahodnoindijska kot Vzhodnoindijska družba sta lahko upravljali svoje posesti brez ostrejših državnih predpisov. Čeprav njuni statuti niso poznali soupravljanja naseljencev, se je uveljavilo izročilo matične dežele – Holandije tudi tam: večina območij je imela proti koncu 18. stoletja v nasprotju z absolutistično vodenimi kolonijami katoliških držav lastna politična telesa.

Nizozemska vlada je po podpisu miru s Španijo leta 1650 opustila podporo Zahodnoindijski družbi, ki pa zato ni mogla pokrivati stroškov za obrambo svojih osvojitvev samo s kolonialnimi prihodki. Družba je izgubila skoraj vse svoje posesti in je proti koncu 17. stoletja bankrotirala. Za upravljanje preostalih posesti, predvsem Curaçaa, Surinama in Gvajane, so Nizozemci ustanovili novo Zahodnoindijsko družbo, ki pa ni bila veliko uspešnejša od prejšnje. Curaçao je bil središče za preprodajo črnih sužnjev in donosno tihotapsko trgovino s špansko Ameriko, medtem ko je Surinam z nasadi sladkornega trsta prinašal Holandiji lepe dohodke.

Na Cejlonu, današnji Šrilanki, Malaki in Javi je širila nizozemska Vzhodnoindijska družba svoje gospodstvo tako, da je sklepala pogodbe z domačimi državami. Ko je v nizozemske roke prešlo tudi veliko nekdanjih portugalskih trgovinskih podjetij, so Nizozemci nazadnje obvladovali večino pristanišč tega območja. Kmalu so izbruhnili vojaški spopadi z domačimi vladarji in tedaj si je družba pridobila pomembna ozemlja na Šrilanki in Javi. Na osvojenih območjih je vladala s pomočjo kraljevih dinastij, ki pa so morale plačevati družbi za vojaško zaščito dajatve v blagu. Poleg izjemne možnosti dostopa na Japonsko je bil edini učinkoviti in trajni monopol Holandcev monopol nad drobnimi začimbami: muškatnim cvetom, muškatnim oreščkom, nageljnovno žbico in cimetom. Rešitev je bila vselej enaka: omejiti proizvodnjo na en sam otok, jo nato povsem obvladati, si zanjo zadržati trg in onemogočiti gojenje podobnih rastlin kje drugje. Indonezijski Ambon je tako postal izključno otok žbičevca, srednjeafriška Banda otok muškatoevca in Šrilanka otok cimetoevca. Zaradi gojenja samo enega pridelka so otoki postali tesno odvisni od rednega uvoza hrane in blaga. Žbičevce, ki so rastli tudi na drugih indonezijskih otokih, so načrtno izruvali. Indonezijski otok Celebes, danes Sulawesi, so Holandci zavzeli po dolgem boju leta 1669, saj bi otok, prepuščen sam sebi, lahko postal

postaja za svobodno trgovino z začimbami; podobno so zasedli tudi Kočin v Indiji, kjer so lahko tako prepovedali pridelavo drugorazrednega, vendar cenejšega cimeta, ki je tekmoval s šrilanškim. Tudi na sami Šrilanki, prevelikem otoku, ki ga je varovala draga vojska, so bili nasadi cimetovca dovoljeni le na majhnih površinah, zaradi česar je bila ponudba omejena. Holandska družba si je torej ohranjala monopole z nasiljem in strogim nadzorom, vendar hkrati učinkovito, saj so ves čas njenega obstoja dobički pri začimbah ostajali visoki. Nek neznan Francoz je leta 1679 celo zapisal: »Noben ljubimec ni tako ljubosumen na svojo ljubico, kakor so Holandci na trgovino z začimbami.« Drobne začimbe niso šle za med samo v Holandiji; še enkrat toliko kot Evropa je po njih povpraševala tudi Indija in na Daljnem vzhodu so pomenile neprekosljiv menjalni denar, ključ do marsikaterega trga, tako kakor baltski jambori ali pšenica v Evropi. Holandska premoč se je tako pokazala tudi na čisto drugem koncu sveta. Nizozemci so kupovali velike količine indijskih tkanin najrazličnejše kakovosti, v Suratu, v Bengaliji in jih nato na Sumatri zamenjavali za poper, zlato in kafro. V tajskem trgovskem središču Siam so prodajali platno, začimbe, poper in korale in od tam jemali kositer, pri katerem so imeli izključno pravico pridobivanja in so ga prodajali celo v Evropo. Na Japonsko so prodajali velike količine jelenjih kož, slonov in zlata. Indijsko Bengalijo, ki je imela zelo razvito predilstvo in tkalstvo, njene vodne poti pa so segale daleč v notranjost so Holandci zasegli pozneje. Tu so dobili svilo, riž in veliko solitra, ki je bil tako kakor japonski baker ali sladkor odlično blago za menjavo v Evropi. Vsaka priložnost je bila za Holandce dobra. Holandija je živela po meri vsega sveta in je pozorno razsojala o njem ter ga brez konca in kraja izkoriščala. O tem priča tudi slika, kjer vidimo, da so še proti koncu 18. stoletja holandske ladje bile največji svetovni prevoznik, opravljale glavno svetovno posredniške trgovine in povezovale Sever z Jugom.

Slika 5: Holandci še zmeraj evropski prevozniki

LETO 1786: HOLLANDCI SO ŠE ZMEROM EVROPSKI PREVOZNIKI		
<i>iz</i>	<i>Število ladij</i>	<i>od tega holandskih</i>
Prusije	591	581
Rusije	203	203
Švedske	55	35
Danske	23	15
severne Nemčije	17	13
Norveške	80	80
Italije	23	23
Portugalske	30	30
Španije	74	72
Jutrovega	14	14
Berberije	12	12
Francije	273	273
ameriških kolonij (brez Združenih držav)	109	109
1504 ladje, ki so prišle v Amsterdam, je leta 1786 preštel francoski konzul v Amsterdamu. Kljub poznemu času so skoraj vse ladje holandske.		

Vir: Braudel, 1991a, str. 112.

6. SKLEP

Glede na opisane dejavnike dandanes ni moč zanikati, da si je zahodni kapitalizem v preteklosti sčasoma izdelal nov življenjski slog in novo miselnost. Ta sprememba naj bi se po Webbru zgodila s puritanizmom, se pravi ne pred 16. stoletjem, po Sombartu pa s Firencami v 15. stoletju. Prvi je našel vzrok v gibanju reformacije, drugi pa v njenem obdobju - renesansi s humanizmom na čelu.

Primerjava Maxa Webbra in Wernerja Sombarta pokaže pravilnost Sombartove trditve o samem začetku pojava kapitalizma pred 16. stoletjem, vendar pa se mi pri obeh avtorjih zdi pomembneje izpostaviti vsebinsko povezanost njunih trditev. Le-ta nam da slutiti, da vzrokov nastanka modernega kapitalizma nikakor ne moremo razbrati iz trditev posameznih avtorjev, temveč je potrebno upoštevati izhodišča in teorije vseh omenjenih teoretikov.

Tako po Webrovem mnenju leta 1904 kot po mnenju Sombarta leta 1912 mora vsaka razlaga kapitalizma upoštevati strukturno in nesporno premoč zahodnega »duha«. Razvoj »kapitalističnega duha« je po Webbru posledica same miselnosti angleškega puritanizma, po Sombartu pa je to sopomenka za razumskost zahodnoevropskega človeka, ki se izraža v različnih menjalnih orodjih. Iz slednjega tako sledi, da je »kapitalističen duh« star toliko, kolikor je stara tudi zgodovina. Ni, kot pravi Weber, posledica puritanizma, vendar pa je v nekaterih pogledih kasnejšega puritanizma našel sredstvo, ki je utrdilo njegovo energijo in okrepilo njegov že močan duh. Ravno tako se seveda ne moremo v celoti strinjati s Sombartom. Razumskost ni svojstvena le Zahodnemu svetu in menjalna orodja so se razvila že veliko prej, preden jih je le-ta začel uporabljati in preoblikovati za namene svojega poslovanja.

Odkritja, ki po teoriji Fernarda Braudela razdelijo svet na Sever in Jug, so tretji pomemben dejavnik v mozaiku razvoja modernega kapitalizma. Sredozemska odkritja novih dežel in poti so težišče svetovne trgovine postavila na Sever, najprej v Antwerpen, nato pa v Amsterdam. Amsterdam je postal »sejmišče« vseh ločin, kjer so lahko trgovci ne glede na vero opravljali vse trgovske posle tudi v Indiji, Indoneziji in na Bližnjem vzhodu. V prvi polovici 17. stoletja so nizozemski trgovci kreditirali večino Evrope in obvladovali dve tretjini svetovne trgovine.

Akumulacija sredstev in kapitala na Severu je ravno sovpadala s poznejšim obdobjem protestantizma, zato so protestantske skupine postajale vse bogatejše, drznejše in bolj obveščene od ostalih. Svoboda duha, ki jo je omogočal protestantski Sever, je bistveno vplivala na razvoj poslovanja, orodij menjave in ustvarila željo po zaslužku. Dokončno je izoblikovala in postavila na prestol že tolikokrat omenjani »kapitalistični duh«. V tem smislu je reformacija s svojo miselnostjo ustvarila notranjo povezanost severnih dežel in jih združeno dvignila proti tekmečem z Juga.

V diplomski nalogi sem dokazala, da je nastanek kapitalizma posledica prepleta različnih dejavnikov: zgodovinskih dejstev, gibanj, obdobj in same človeške narave. Vzrokov njegovega nastanka zato nikakor ne moremo enoznačno določiti. Z nastankom ni oblikoval nove civilizacije, ampak nov način življenja in drugačno miselnost. Kapitalizem se je zdel Maxu Weberu odkritje obljubljenе dežele gospodarstva, dokončni razcvet napredka. Nikoli pa ne kot krhka in mogoče prehodna ureditev. Domnevam, da danes prav zaradi opisanih dejavnikov in kompleksnosti razvoja smrt ali pa vsaj verižne spremembe kapitalizma v ničemer niso nemogoče. Kapitalizem predstavlja več kakor zadnjo besedo v zgodovinskem razvoju.

7. LITERATURA

1. Arcangeli Alessandro: Renesansa. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998. 224 str.
2. Braudel Fernand: Igre menjave I. Ljubljana: Založba Škuc, 1989. 452 str.
3. Braudel Fernand: Igre menjave II. Ljubljana: Založba Škuc, 1989. 249 str.
4. Braudel Fernand: Čas sveta I. Ljubljana: Založba Škuc, 1991. 249 str.
5. Braudel Fernand: Čas sveta II. Ljubljana: Založba Škuc, 1991. 249 str.
6. Bullock Alan: Zgodovina. Od začetkov civilizacije do danes. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1968. 365 str.
7. Cankar Izidor: Zgodovina likovne umetnosti v zahodni Evropi. Del 3, Razvoj stila v dobi renesanse: od leta 1400 do 1564. Ljubljana: Slovenska matica, 1936. 467 str.
8. Carlo M. Cipolla: Allegro ma non Troppo. B. k.: Studia Humanitas, 2002. 73 str.
9. Elmer Peter: The renaissance in Europe. New Haven, London: Yale University Press, 2000. 412 str.
10. Gombrich Ernst H.: Spisi o umetnosti. Ljubljana: Založba Škuc, 1990. 518 str.
11. Hey Denys: Evropa: Rojstvo ideje. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995. 156 str.
12. Kronika človeštva. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1997. 1147 str.
13. Mullett Michael: Luther. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995. 77 str.
14. Pico della Mirandola Giovanni: O človekovem dostojanstvu. Ljubljana: Družina, 1997. 80 str.
15. Rode France: Knjiga o verstvih. Celje: Mohorjeva družba, 1977. 157 str.
16. Tawney R. H.: Religija i uspon kapitalizma. Beograd: Založba IRO Prosveta OOUR, 1979. 287 str.

17. Weber Max: Protestanstka etika in duh kapitalizma. Ljubljana: Založba Škuc, 1988. 225 str.
18. Wright Esmond: History of the world. Preistory to the reneissance. Feltham: Bonanza Books, New York, 1985. 648 str.
19. Zgodovinski atlas sveta od prazgodovine do danes. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994. 200 str.

8. VIRI

1. Amsterdam Exchanges.
[URL: <http://www.quwest.com/englishExchanges.htm>], 2.9.2003.
2. Antwerpen. The history of a Metropolis.
[URL: http://www.ufsia.ac.be/international/antwerpen_history.html], 1.9.2003.
3. Commission on Globalisation.
[URL: http://www.commissiononglobalisation.org/homelinks/hl_stiglitz.htm], 7.9. 2003.
4. Encyclopaedia Britannica. Historical maps.
[URL: <http://www.britannia.com/maps/historical/shepherd/>], 22.9.2003.
5. Encyclopaedia Britannica. Monarchs.
[URL: <http://www.britannia.com/history/monarchs/mon48.html>], 12.9.2003.
6. Full map of Europe AD 1600.
[URL: <http://www.quwest.com/www.euratlas.com/big/big1600.htm>], 12.9.2003.
7. Islam, Market Economy and the Rule of Law.
[URL: <http://www.islamfortoday.com/imad01.htm>], 15.9.2003.
8. Puritanism in England.
[URL: <http://www.victorianweb.org/religion/puritan.html>], 12.9.2003.
9. The history of economic thought website.
[URL: <http://www.cepa.newschool.edu/het/profiles/sombart.htm>], 5.9.2003.
10. The MacTutor History of Mathematics archive.
[URL: <http://www-history.mcs.st-andrews.ac.uk/history/Mathematicians/Fibonacci.html>], 7.9.2003.
11. The MacTutor History of Mathematics archive.
[URL: <http://www-history.mcs.st-andrews.ac.uk/history/Mathematicians/Pacioli.html>], 7.9. 2003.
12. Valois Dynasty.
[URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Henri_IV_of_France], 12.9.2003.